Dr. S. W. COUWENBERG

DE VEREENZAMING VAN DE MODERNE MENS

Kern van het huidige sociale vraagstuk

Met een voorwoord van
Dr. BERNARD DELFGAAUW

N.V. UITGEVERSMIJ. PAX - 's-GRAVENHAGE

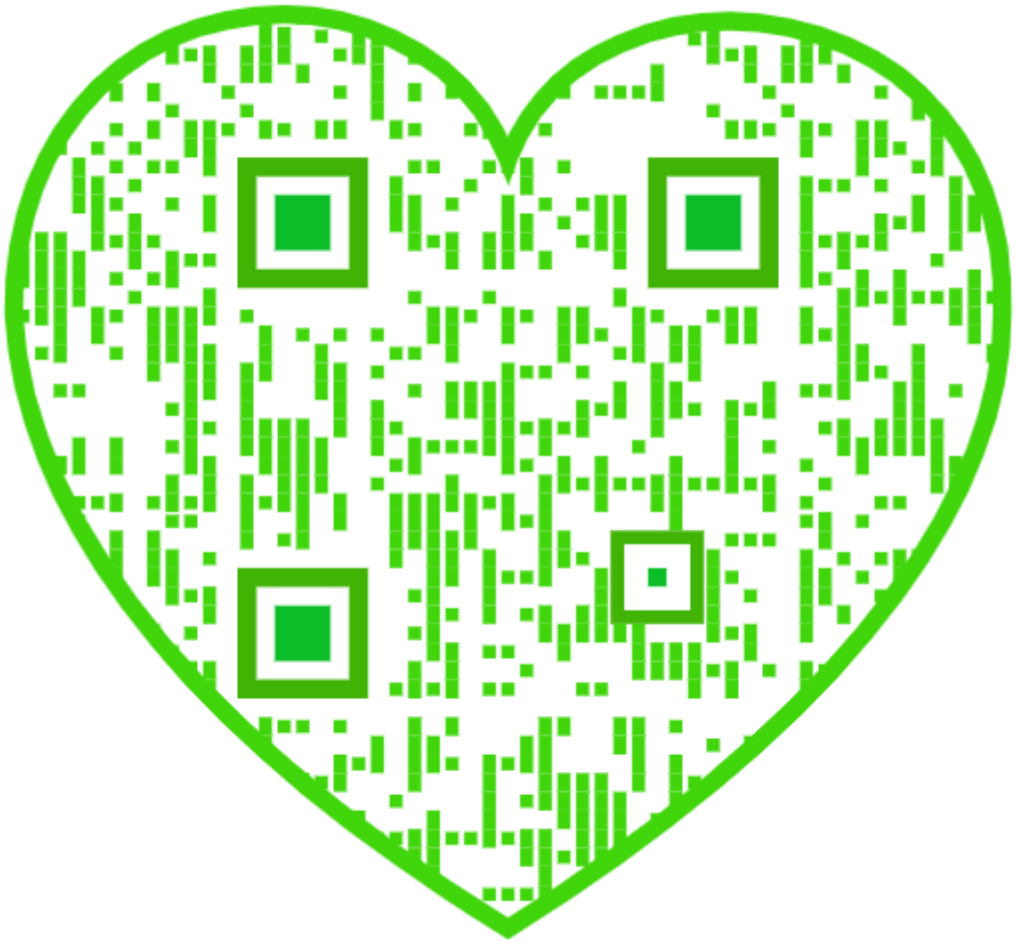

DE VEREENZAMING VAN DE MODERNE MENS

Aan Miek

Dr. S. W. COUWENBERG

DE VEREENZAMING VAN DE MODERNE MENS

Kern van het huidige sociale vraagstuk

Met een voorwoord van
Dr. BERNARD DELFGAAUW

N.V. UITGEVERSMIJ. PAX - 's-GRAVENHAGE

„Eenzaamheid is het kenmerk van onze tijd"

KONINGIN JULIANA

„Ik sta alleen, geen God of maatschappij die mijn bestaan betrekt in een bezield verband"

H. MARSMAN (Verzameld Werk I, p. 179)

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord 9

I. Inleiding 11
Het huidige sociale vraagstuk 11
Het thema der vereenzaming in de litteratuur, de beeldende kunsten en de film 12
Herontdekking van de mens als sociaal wezen 14

II. De vereenzaming van de mens als algemeen verschijnsel en probleem 15

§ 1. Het individualisatieproces 15

§ 2. Van „Gemeinschaft" naar „Gesellschaft" 20
Verzakelijking der menselijke verhoudingen 20
Verzakelijking der menselijke verhoudingen 20
Diep-ingrijpende verandering in de verhouding tussen gezin en maatschappij 21

§ 3. Het verschijnsel der vervreemding 23
Vervreemding in het wijdere sociale milieu 23
Vervreemding binnen het gezinsmilieu 25
Het zeldzamer worden der menselijke ontmoeting 27
Vervreemding van de mens van zichzelf 29

§ 4. Gradaties in het vereenzamingsproces (grote stad - platteland) 30

§ 5. Het vereenzamingsproces buiten de Westerse wereld 32

III. Vluchtreacties 35
Ondragelijke situatie 35
Het massificatieproces 35
Vlucht in het totalitaire regiem 38

IV. Oplossing 40
Oplossing naar de visie van Erich Fromm 40
Het ideaal der persoonlijkheid uit de tijd? 41
Oplossing naar christelijke visie 44

V. Het natuurlijke aspect van de oplossing 50

§ 1. Vernieuwing en versterking van huwelijk en gezin 50

§ 2. Vernieuwing en versterking van het wijdere sociale milieu . . . 55
a. Sociale grondrechten 55
b. Feitelijke verwezenlijking 59
Persoonlijkheidsontplooiing in het industriële arbeidsproces 59
Geestelijke gezondheidszorg 60
Algemeen culturele ontplooiing 62
Vrije tijdsbesteding als algemeen probleem 66
c. Vernieuwing van het menselijke woonmilieu (Wijkgedachte) 68
d. Vernieuwing van het menselijke werkmilieu 74
Kadervorming 74
Bedrijfsmaatschappelijk werk 78
Medezeggenschap in de onderneming 80
Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie 84
e. Vernieuwing van het schoolmilieu en in de volksopvoeding 86

§ 3. Verhouding tussen volksgroepen van verschillende godsdienst of levensbeschouwing 89
Streven naar georganiseerde samenwerking en gesprek . . . 89
Het Bisschoppelijk Mandement 90

VI. Religieus aspect van de oplossing 93
Het diepste antwoord op de vereenzaming van de moderne mens 93
Vernieuwd Kerkbesef 94
De gemeenschapsgedachte in de parochie en in de Ned. Hervormde gemeente 95
Wijkgedachte en parochiegemeenschap (Wijkgemeente) 96

Samenvatting en perspectief 98

VOORWOORD

Het sociale vraagstuk is niet alleen een vraagstuk van sociaal-economische ordening. Het wordt in laatste instantie bepaald door de visie, die de mens heeft op zichzelf. Daarom is de „ontdekking" van de hedendaagse wijsbegeerte, dat de mens krachtens zijn wezen in de wereld en op anderen gericht is, evenzeer een aspect en zelfs een fundamenteel aspect van het sociale vraagstuk als de strijd van de arbeiders voor hun recht. De positieve sociale problematiek en de wijsgerige problematiek staan in nauwe betrekking tot elkaar. Dit heeft Karl Marx gezien, maar veelal wordt het sociale vraagstuk gesteld, alsof het daarbij alleen om de mens als groepswezen en niet om de mens als persoon gaat. Doch deze beide wezensaspecten van de mens zijn niet van elkaar te scheiden. De mens is eerst persoon in zijn betrokkenheid op anderen en de betrokkenheid op anderen ontleent haar volheid aan de „persoonlijkheid" van de mens. Er is daarom ook een nauw verband tussen de zo schrijnend gevoelde eenzaamheid van de moderne mens en het sociale vraagstuk.

Het lijkt mij de verdienste van het boekje van Dr Couwenberg deze verbanden in het licht te stellen en ze nergens uit het oog te verliezen. Het plaatst het sociale vraagstuk in een breder raam dan meestentijds geschiedt en werpt tegelijkertijd licht op de individuele problematiek van de mens. Het boekje kan daardoor een bijdrage zijn tot het gesprek, dat reeds op gang is, maar toch veel intenser gevoerd moet worden tussen arbeiders en hun leiders, sociologen, psychologen, filosofen en theologen.

Ik zou niet gaarne stellen, dat ik het steeds met Dr Couwenberg eens ben, doch dit is niet belangrijk. Belangrijk is, dat al diegenen, die iets met het sociale vraagstuk in de ruime zin van het woord te maken hebben, door dit boekje tot verdere bezinning en onderling overleg geprikkeld kunnen worden. Belangrijk zal het ook zijn, als het hier niet bij een academische strijd blijft, doch de arbeidersleiders vanuit hun zakelijke ervaring van deze gedachten kennis nemen en er met positieve kritiek op antwoorden.

De hele opzet van Couwenberg's boekje is wel zo, dat het zich in eerste instantie tot een katholiek publiek richt. De milieus van Nijmegen en Tilburg, van K.A.B. en Sint Adelbert, van K.V.P. en Werkgemeenschap worden er door aangesproken. Voor de niet-katholiek zal het moeilijker toegankelijk zijn. Toch liggen er voor hem dezelfde vraagstukken. Daarom roept dit boekje wederom de wens op, dat wij tot een zo grote algemeen-menselijke diepte ten aanzien van het „sociale vraagstuk" mogen geraken, dat ook de niet-katholiek graag het gesprek met ons opneemt. Als wij voorlopig zo ver komen, dat wij het vraagstuk breed en diep leren zien, zoals Couwenberg probeert, dan hebben wij reeds veel gewonnen. Daarom hoop ik, dat de ter zake kundigen nader op Couwenberg's probleemstelling in zullen gaan en dat zijn boekje ter wille van de verdieping van onze bezinning een wijde verspreiding zal vinden.

DR BERNARD DELFGAAUW

I. INLEIDING

HET HUIDIGE SOCIALE VRAAGSTUK

In de opvattingen ten aanzien van het sociale vraagstuk en zijn oplossing is er de laatste jaren een duidelijke kentering waar te nemen. Aanvankelijk werd „de sociale quaestie", zoals zij in de 19e eeuw door het publieke geweten aan de orde werd gesteld, opgevat en aangepakt als „het arbeidersvraagstuk", als het probleem dus van de verlossing der arbeidersklasse uit haar proletarische, door nooddruft en bestaansonzekerheid gekenmerkte situatie. De sindsdien in de Westerse landen gevoerde sociale politiek heeft echter tot gevolg gehad, dat de bevrijding der arbeidersklasse uit haar treurige levensomstandigheden in verregaande mate is bereikt. De materiële positie der arbeiders is in het algemeen sterk verbeterd. Van de vroegere bestaansonzekerheid is geen sprake meer dank zij een stelsel van sociale zekerheid, dat de spil is geworden, waarom de samenleving draait.

Betekent dit, dat onze samenleving nu geen sociaal vraagstuk meer kent? Geenszins. Het sociale vraagstuk onzer samenleving wortelt in haar ontwikkeling sedert het einde der Middeleeuwen. Het arbeidersvraagstuk is hiervan slechts de eerste, meest in het oog springende verschijningsvorm geweest. Wij zien nu dan ook een nieuwe, diepergaande en bredere formulering van het sociale vraagstuk en zijn oplossing tot ontwikkeling komen. Sommige auteurs zien in de verwezenlijking der sociale grondrechten het belangrijkste sociale vraagstuk van heden[1]). Een andere auteur duidt het hedendaagse sociale vraagstuk aan als: de vermaatschappelijking, democratisering van het bedrijfsleven, d.w.z. een leiding in het bedrijfsleven, die de plaats van de mens in het centrum van de productie waarborgt[2]). Deze nieuwe formuleringen hebben gemeen, dat zij een nieuwe visie geven op de *oplossing* van het huidige sociale vraagstuk. Het vraagstuk zelf wordt echter niet rechtstreeks aangegeven.

Dit is wel geschied op de Christelijk Sociale Conferentie-1952, welke tot de conclusie kwam, dat de massificatie in onderneming en bedrijf een nieuwe verschijningsvorm is van de sociale kwestie[3]). Wij zouden het sociale vraagstuk, waarmede onze hedendaagse samenleving wordt geconfronteerd, nog diepergaand en algemener willen formuleren, n.l. als de vereenzaming van de moderne mens. Een verschijnsel, waarmede de massificatie zoals wij verderop zullen zien, nauw samenhangt. Het kan omlijnd worden als: het proces van vervreemding, innerlijke verwijdering van de mens van de hem omringende wereld van medemensen en maatschappelijke instellingen, van zijn arbeid en arbeidsomgeving, van de hem omgevende natuur, alsook van zichzelf. Aan dit horizontale proces van vervreemding ligt een verticaal proces ten grondslag: n.l. de vervreemding, innerlijke verwijdering van de mens van de grond van zijn bestaan: God. Met

de vereenzaming, die wij hier op het oog hebben, is dus bedoeld de innerlijke vereenzaming, het opgesloten raken in eigen individualiteit. Dit is de echte, werkelijke vereenzaming, die wel dient te worden onderscheiden van de uiterlijke eenzaamheid. De mens kan zich zeer wel verbonden gevoelen met de ander, ook al is deze ander niet aanwezig, is hij dus uiterlijk alleen. Omgekeerd kan hij zich juist temidden van een massa in geen enkel werkelijk samenzijn opgenomen voelen, kan hij innerlijk eenzaam zijn zonder dat hij uiterlijk alleen is, zoals in onze tijd maar al te duidelijk blijkt. En deze innerlijke eenzaamheid is tevens de bron van de voor onze tijd eveneens kenmerkende gevoelens van angst, onzekerheid, onmacht en vertwijfeling.
Met bovenstaande formulering is o.i. het huidige sociale vraagstuk, dat vóór alles een probleem is van geestelijk-zedelijke aard, in de diepste kern geraakt. De vereenzaming van de mens als juist omlijnd is de meest fundamentele nood, waarmede wij heden worden geconfronteerd. Dè noodlijdende mens in onze tijd is, gelijk in het hedendaagse maatschappelijk werk ook wordt erkend, de geestelijk-geïsoleerde, innerlijk-vereenzaamde mens. Deze vereenzaming belemmert de mens in de bevrediging van de fundamentele behoefte, welke hem is ingeschapen: n.l. zijn bestaan te beleven als co-existentie, mede-zijn.
Naar verderop zal blijken, kunnen de bovengenoemde nieuwe formuleringen van het sociale vraagstuk en zijn oplossing binnen het kader van onze probleemstelling en haar oplossing worden geintegreerd.

HET THEMA DER VEREENZAMING IN DE LITTERATUUR, DE BEELDENDE KUNSTEN EN DE FILM

De vereenzaming met de daaruit voortvloeiende gevoelens van angst, onzekerheid, onmacht en vertwijfeling is een thema, dat in de moderne litteratuur veelvuldig doorklinkt. Wat de filosofische litteratuur betreft, is dit thema karakteristiek voor de daarin op de voorgrond tredende existentialistische geestesstroming, de wijsgerige uitdrukking der bestaanservaring en levenshouding van de moderne mens. De (innerlijke) eenzaamheid als persoonlijk beleefde toestand vindt men treffend beleden in de filosofische autobiografie van de Russische denker Nikolaj Berdjajew, die haar, naar hij schrijft, onderging als een smartelijke kwelling[4]).
Ook voor de hedendaagse letterkunde, de litteraire vertolking der bestaanservaring en levenshouding van de moderne mens, is het thema der vereenzaming met de daarmede samenhangende gevoelens in hoge mate karakteristiek. Jan van Sleeuwen onderscheidt in zijn artikel „Avonturiers op de driesprong" in Kultuurleven van Augustus-September 1953, waarin hij een heldere belichting geeft van de achtergronden der letterkunde van onze tijd, op goede gronden een drietal groeperingen van moderne schrijvers, die ieder het eenzaamheidsbesef en angstgevoel op essentieel andere wijze hebben verwerkt, n.l.:

1. De dagdromers, voor wie het leven, zoals het zich van onverschillig tot vijandig rond hen beweegt, onaanvaardbaar of absurd is en die buiten de actualiteit en de problematiek van het heden, maar binnen de grenzen van het natuurlijk leven de oplossing zoeken in een heroïsche en edele hooghartigheid (A. Roland Holst), in de neurotische gevangenschap van een dwanggedachte (G. Achterberg), in een poging tot intensivering van het leven (Marsman), in een norse zwerversdrift geladen van haat en afkeer (Slauerhoff), of in de vrouwelijke verfijndheid van een decadent aesthetisme (Rilke). Evenzovele vormgevingen van de romantische droom rond een aards geluk.
2. De wanhopigen, die met een zekere menselijke moed, welke eigenlijk wanhoop is, het leven met zijn eenzaamheid en angsten aanvaarden als een hel met als enige oplossing het niets in de leegte van de dood. Hiertoe behoren te onzent figuren als Simon Vestdijk, Anna Blaman, Pierre H. Dubois e.a., die in hun romans op meedogenloze wijze de doem van eenzaamheid en angsten zonder uitzicht onthullen in levens, die geen steun meer vinden in de kracht des geloofs, wier hoop tot vermetelheid is geworden van niets meer te hopen, en wier liefdes de tragiek der erotiek vaak niet te boven gaan; en wat de buitenlandse litteratuur betreft, auteurs als Gide, Sartre, Simone de Beauvoir, Camus, Aldous Huxley, Kafka e.a.
3. De christelijke schrijvers, die de levensnoden van eenzaamheid en angst weten te aanvaarden, niet uit utiliteitsoverwegingen, maar omdat zij „de schaduw van de hemel dulden" boven hun aardse bestaan, dat pas in de luwte van deze schaduw aanvaardbaar wordt. Als zodanig kunnen genoemd worden figuren als Graham Greene, Mauriac, Julien Green, Bernanos, Stefan Andres e.a., en te onzent auteurs als Dick Ouwendijk en Jos Panhuysen.
Wat de wetenschappelijke litteratuur aangaat, de Groningse filosoof en psycholoog G. Heymans signaleerde reeds in 1909 in zijn nog altijd actuele rede: „De toekomstige eeuw der psychologie" het verschijnsel der vereenzaming als oorzaak van de achteruitgang van mens en samenleving. Sinds de tweede wereldoorlog komt dit verschijnsel echter pas volop in de wetenschappelijke belangstelling te staan. Erich Fromm beschrijft het in zijn bekende geschrift: „The fear for freedom" als de negatieve zijde van de groeiende individuele vrijheid en onafhankelijkheid van de mens in de Westerse maatschappij. J. Romein houdt er zich mee bezig in zijn studie: „De vereenzaming van de mens" (opgenomen in de bundel: „In opdracht van de tijd"). P. J. Bouman koos het als centraal thema van zijn veelgelezen boek over de geschiedenis der laatste halve eeuw: „Revolutie der eenzamen". Ook in andere bekende geschriften als: „Europa und die Seele des Ostens" van Walter Schubart, „Hitler in uns selbst" van Max Picard en „The crisis of our age" van de cultuursocioloog P. A. Sorokin komt het thema der vereenzaming duidelijk tot uiting. Hiermede zijn slechts enkele belangrijke publicaties vermeld. In nog vele andere valt het thema in kwestie te beluisteren.

In de moderne beeldende kunsten vindt men dit thema eveneens op vaak navrante wijze tot uitdrukking gebracht, zoals Ernst Walter Schmidt in het licht stelt in zijn artikel: „De crisis in de moderne kunst" in het eerste nummer van het maandblad „Handvest" (Juni 1955).
In het moderne expressie-middel van de film tenslotte zien we het thema der vereenzaming ook meer en meer verbeeld. Men denke aan films als: „Tramlijn Begeerte" van Elia Kazan, „Umbert D" van Vittoria De Sica, „Manon van de bronnen" van Marcel Pagnol en „La Strada" van Federico Fellini.

HERONTDEKKING VAN DE MENS ALS SOCIAAL WEZEN

Merkwaardig is, dat naast dit op de voorgrond treden van het thema der vereenzaming in de wijsgerige en wetenschappelijke litteratuur, welke zich met de mens bezig houden, daarin tevens weer grote nadruk gelegd wordt op het wezenlijk sociale karakter van de mens. Menszijn, zo wordt veelvuldig in het licht gesteld, is wezenlijk „co-existentie", mede-zijn", een voortdurende „communicatie", „dialoog" met de ander, met de dingen en met God en vanuit deze dialogen noodzakelijkerwijze ook met zichzelf.
Tussen beide verschijnselen – het naar voren treden van het thema der vereenzaming en de herontdekking van de mens als sociaal wezen – bestaat een duidelijke wisselwerking. Het vereenzamingsproces, dat de Westerse mens meer en meer verwijderd heeft van zijn oorspronkelijke sociale natuur en in onze tijd culmineert, doet hem thans weer des te feller bewust worden van zijn wezenlijke sociale gerichtheid. Omgekeerd opent de nieuwe bewustwording van 's mensen sociale natuur meer en meer de ogen voor diens feitelijke staat van vereenzaming als fundamentele nood van onze tijd.
Wij zullen nu de vereenzaming van de moderne mens als kern van het huidige sociale vraagstuk nader onder de loupe gaan nemen en wel als volgt. Eerst zullen wij in zeer korte trekken de historische achtergrond van dit verschijnsel trachten te schetsen – met een korte heel algemeen gehouden schets kan o.i. worden volstaan gezien de vele publicaties, die reeds over de cultuurperiode in kwestie verschenen zijn[5]) – en de feitelijke situatie als resultante hiervan pogen te belichten, alsmede de reacties, waartoe het proces van vereenzaming leidt. Vervolgens zullen wij de vraag behandelen, op welke wijze het vraagstuk in kwestie kan worden opgelost. Al wordt de Westerse samenleving in onze tijd in hoge mate gekenmerkt door een vereenzamingstendenz, er zijn, zoals wij dan zullen zien, gelukkig ook belangrijke tegenkrachten werkzaam.
Tot slot zij nog opgemerkt, dat wij ons ten volle bewust zijn van de gecompliceerdheid van het door ons aangesneden probleem. Wat wij hier beogen, is dan ook slechts een bescheiden pogen in een *zeer ruwe* schets de hoofdlijnen van dit vraagstuk en zijn oplossing weer te geven.

II. DE VEREENZAMING VAN DE MENS ALS ALGEMEEN VERSCHIJNSEL EN PROBLEEM

§ 1. HET INDIVIDUALISATIEPROCES

De vereenzaming van de mens als algemeen verschijnsel is een typisch modern probleem. Zij is het resultaat van het individualisatieproces, dat sedert het einde der Middeleeuwen inzet en in aansluiting hieraan en nauw hiermede samenhangend, van het proces van verzakelijking der menselijke betrekkingen als gevolg van de verdringing der „gemeinschaftliche", organische structuur der Middeleeuwse maatschappij door een nieuwe, overwegend „gesellschaftliche", organisatorische maatschappelijke structuur[6]).

Met het individualisatieproces wordt bedoeld het groeiende besef van het „ik" als iets aparts van andere „ikken", dat optreedt, wanneer de mens losraakt uit zijn traditionele gebondenheid en dat gepaard gaat met een toenemende vereenzaming van de hierdoor meer en meer enkeling wordende mens. Sinds het einde der Middeleeuwen voltrekt zich, zoals gezegd, een dergelijk ontwikkelingsproces in de Westerse samenleving. Deze evolutie – de overgang van het Middeleeuwse al-besef naar het moderne ik-bewustzijn – is de resultante van een ingewikkeld samenspel van ideologische (secularisatie, Reformatie, rationalisme, liberalisme) en maatschappelijke (kapitalisme, industrialisme, urbanisatie, sociale mobiliteit) drijfkrachten.

Het individualisatieproces, dat wij hier op het oog hebben, is in zijn uitwerking een uniek gebeuren in de historie. Ook in vroeger tijden heeft het proces van individualisatie, dus van groeiend ikbesef als gevolg van een bevrijding uit traditionele bindingen, zich wel voorgedaan. Romein wijst in zijn bovengenoemde studie over de vereenzaming op de vijfde eeuw vóór Christus in Griekenland en op de tijd, waarin het Christendom geboren werd. Het verschijnsel bleef toen echter beperkt tot een kleine selecte minderheid, wier individualisatie nimmer tot volle vereenzaming kon leiden, daar zij weliswaar los kwam te staan van de oude, traditionele bindingen, maar geheel opging in het scheppen van een nieuwe gebondenheid en zekerheid. En hierin vond zij voor haar uit de individualisatie voortspruitende vereenzaming een reële compensatie. Bovendien kwamen die nieuwe gebondenheid en zekerheid spoedig genoeg tot stand. Dit is ook nog het geval in de eerste twee fasen van het Westerse individualisatieproces: het tijdperk van Renaissance, Humanisme en Hervorming en dat van Verlichting en Franse Revolutie.

* * *

Met Renaissance en Humanisme begint een geweldige beweging van bevrijding uit de Middeleeuwse bindingen. Deze emancipatie betekent tevens het begin

van het secularisatieproces, het zich steeds bewuster losmaken uit de bindingen van kerk en geloof, diepste wortel van het vereenzamingsproces. De Renaissancegeest ziet de mens, die thans in het centrum van de belangstelling komt te staan, niet meer als schepsel Gods en uitvoerder van Gods wil, maar als een subject, individu, dat zich geheel van zichzelf uit dient te verwerkelijken. Aandacht en streven van de mens gaan zich als gevolg van deze mentaliteitsverandering meer en meer richten op het „diesseitige", aardse leven, en op de verbetering hiervan, waarbij de menselijke rede als hoogste norm geldt. Bakermat van deze nieuwe geest zijn de in de Middeleeuwen opgekomen steden, waarbinnen zich een nieuwe maatschappelijke groepering: de burgerij vormt, die de drager wordt van de nieuwe, rationalistische en anthropocentrische geest. De Renaissancemens, enerzijds zich met alle kracht verzettend tegen de Middeleeuwse traditie, anderzijds opgaand in het scheppen van nieuwe waarden en normen, is overigens een verschijning, welke beperkt blijft tot een kleine selecte minderheid.
In het economische vlak uit zich het emancipatieproces in de opkomst van het vroeg-kapitalisme, dat gekenmerkt wordt door een toenemende drang naar economische rationalisatie. Dit vroeg-kapitalisme, waarvan de Renaissancekooplieden en industriëlen de dragers waren, vormt de schakel tussen de agrarisch-feodale Middeleeuwse maatschappij en het moderne kapitalisme, dat wij in de derde fase zullen ontmoeten, een overgang, welke zich voltrekt naarmate het economisch rationalisme aan invloed wint.
Wat de Reformatie aangaat, in samenhang met de Renaissance ontstaan – door haar geest van critiek kweekte de Renaissance bij velen een mentaliteit, die hen gemakkelijk de Hervorming deed aanvaarden – de individualistische verhouding tot God, welke deze verkondigt tegenover de katholieke visie, welke de verhouding van de mens tot God gegrond ziet in het lidmaatschap van de Kerk, is eveneens een belangrijke ideële factor in het individualisatieproces. Hieruit vloeit tevens een toenemende, steeds diepergaande vervreemding tussen de mensen ten aanzien van de grondslagen des levens voort.
Het historische proces, in deze fase ingezet, manifesteert zich in een nieuw mensentype – type hier opgevat in cultuursociologische zin, dus als een schematisering van een bepaalde levenshouding samenhangend met een bepaalde cultuursituatie – n.l.: de meer en meer zich autonoom voelende en rationeel handelende burger. Zijn streven naar autonomie heeft aanvankelijk betrekking op het zich losmaken van alle uiterlijke autoriteit inzake geloof en moraal, m.a.w. op de gedachte, dat de mens buiten het gezag van anderen om zelf moet beslissen, wat hij als waar en onwaar, goed en slecht beschouwt – een gedachte, die inhaerent is aan het Protestantisme – later ook op de emancipatie uit de religieuze binding zelve. Deze eerste fase is echter niet meer dan een voorspel van het individualisatieproces, een eerste slechts gedeeltelijke en voorlopige losmaking uit de geborgenheid der Middeleeuwse bindingen. Dit proces wordt tijdelijk onderbroken door de Contra-Reformatie, de hervormingsbeweging, welke

omstreeks 1550 in de katholieke Kerk onstaat, en door het vorstenabsolutisme, al ontkomen ook deze tegenkrachten niet aan de invloed van de nieuwe, rationalistische geest[7]).

In de 18e eeuw, de periode van Verlichting en Franse Revolutie – de tweede fase – hervat het proces van emancipatie en secularisatie zijn loop en dan in versneld tempo. De Verlichting wordt, gelijk bekend, gekenmerkt door een volstrekt vertrouwen in de menselijke rede enerzijds, een diep wantrouwen tegenover alle historische tradities en gezag anderzijds. Het rationalisme, in de 16e en 17e eeuw reeds door een kleine voorhoede beleden en verdedigd tegen de aanvallen van het traditionalisme, krijgt nu, in West-Europa tenminste, een overheersende invloed[8]). Het wordt de ideologische stuwkracht van de twee grote revoluties, welke in de tweede helft der 18e eeuw ontstaan en die van beslissende betekenis zijn voor het doorzetten van het historische proces van emancipatie en secularisatie: op politiek terrein de Franse Revolutie, op economisch gebied de industriële revolutie met het daaruit resulterende moderne kapitalisme.

De rationalistische ondermijning der oude geestelijke en maatschappelijke gebondenheid gaat gepaard met het burgerlijk-rationalistische geloof, dat langs de weg van het redelijke inzicht nieuwe algemeen geldige maatstaven en waarden voor de vorming van het persoonlijke en maatschappelijke leven tot stand zullen kunnen worden gebracht. Dit geloof vervult de burger tevens met het trotse gevoel van zekerheid langs deze weg een nieuwe en hogere vorm van cultuur te kunnen scheppen.

De zegepraal van het rationalisme in West-Europa geeft het proces van secularisatie een nieuwe geweldige impuls. Het geloof verburgerlijkt (vermagert) sindsdien meer en meer. Het rijk Gods wordt als beheersende idee vervangen door de idee der cultuur opgevat als de ten opzichte van God en zijn Openbaring autonome menselijke schepping. Het proces van emancipatie en secularisatie blijft nochtans ook in deze fase nog beperkt tot een selecte minderheid. De grote massa van boeren en handwerkslieden en de meeste vrouwen worden door de Verlichtingsbeweging niet geraakt. In hun leven verandert vooralsnog weinig.

De tweede fase eindigt met de Franse Revolutie, waarin de burgerij als maatschappelijke groepering zegeviert, hetgeen tot gevolg heeft de constitutionele erkenning van de individuele (burgerlijke) vrijheidsrechten, welke betrekking hebben op de sinds het einde der Middeleeuwen steeds meer naar voren tredende individualiteit van het menselijke zijn en deze met constitutionele waarborgen omgeven. Deze overwinning betekent tevens de zegepraal van de burgerlijk-individualistische, anthropocentrische levenshouding.

Het individualisatieproces culmineert in de 19e en 20e eeuw, de derde fase, waarin het geweldig versterkt wordt door een viertal nauw met elkaar samenhangende maatschappelijke drijfkrachten, n.l.:

1. de ontzagwekkende revolutionnaire ontwikkeling in deze fase van het in de

tweede helft der 18e eeuw geboren industrialisme, een nieuw, op de machine gebaseerd stelsel van productie, dat de mensen op een tot dan toe ongekende wijze losmaakt uit de traditionele levenssfeer en overbrengt in vormen van wonen, werken en leven, die niets gemeen hebben met de oude traditionele levensstijl;
2. het volgroeide, moderne kapitalisme met zijn geest van geldbejag en strenge zakelijkheid, zijn ver doorgevoerde rationalisering van het bedrijfsleven en van de menselijke verhoudingen in het algemeen en zijn principes van individueel initiatief en verantwoordelijkheid, privaateigendom en contractsvrijheid, op het einde der 19e eeuw overgaand in het late (monopolistische) kapitalisme met zijn samenballing van economische macht in gigantische anonieme bedrijven, waartegenover het menselijke individu in het niet verzinkt;
3. het wijd om zich heen grijpend urbanisatieproces: Bijna alle steden groeien in de 19e en 20e eeuw in snel tempo. Het meest pregnant uit zich dit proces in de moderne grote stad, waarin zich al de in de Westerse samenleving tot ontwikkeling gekomen tendenties tot verbreking der oude traditionele levensbindingen het meest volledig realiseren. Zij leeft niet meer uit het verleden met zijn zeden en gebruiken, maar oriënteert zich geheel aan de toekomst;
4. de sterk verhoogde (horizontale en verticale) sociale mobiliteit, welke de mens uit zijn oude traditionele milieu (streek of stand) haalt en overplaatst in een geheel nieuwe levenssfeer, waarin hij geheel op zichzelf komt te staan en op eigen kracht is aangewezen[9]).
Als bijzondere factor moet verder nog genoemd worden de chaos van twee wereldoorlogen in de 20e eeuw, zelf de resultanten van de ontwikkeling der Westerse cultuur sinds het einde der Middeleeuwen.
In tegenstelling met de voorgaande fases doordringt het individualisatieproces in de derde fase onder invloed der genoemde factoren geleidelijk alle lagen der bevolking, wordt zij derhalve een massaal verschijnsel. Deze fase kan men nog onderscheiden in twee stadia: de 19e en de 20e eeuw.
In de 19e eeuw, cultuurhistorisch gezien eindigend in 1914, wordt het individualisme als burgerlijke levenshouding, autonoom ik-besef min of meer gesystematiseerd tot een levens- en maatschappijbeschouwing en geconcretiseerd tot een bepaalde staatsinrichting en bestuurspractijk (liberalisme). Onder de heerschappij dezer wereld- en maatschappijbeschouwing - na de korte reactie van de „restauratietijd" - wordt de menselijke samenleving nog slechts gezien als een losse samenvoeging van autonome enkelingen en dienovereenkomstig ingericht.
Toch wordt de doorwerking van het individualisatieproces in dit stadium nog vertraagd en wel door de volgende feiten. In brede kringen der burgerij is de nawerking der oude, traditionele levensbindingen nog sterk. Velen leven nog grotendeels uit deze traditionele gebondenheid, zonder het te weten of in ieder geval zonder het zich bewust te zijn. Wat de arbeidersgroepering betreft, die zich in de vorige eeuw vormt rond de opkomende nieuwe industrie, waar zij

ten prooi valt aan een afschuwelijke uitbuiting, deze vindt in de door het socialisme gepredikte klasse-solidariteit en heilsverwachting tijdelijk een nieuwe geborgenheid, een nieuw zedelijk houvast en geloof.
In het tweede stadium verandert dit alles echter en zet zich het proces van individualisatie, versubjectivering als massaal verschijnsel volledig door. De invloed der oude bindingen in de kring der burgerij slinkt dan onder het gedruis van twee wereldoorlogen tot minimale proporties. Wat de arbeiders betreft, naarmate hun maatschappelijke positie zich in de loop van de 20e eeuw verbetert, verburgerlijken zij meer en meer. Het proletarische solidariteitsbesef met de daaraan verbonden socialistische ideologie vervaagt dientengevolge in gelijke mate en voor de jonge arbeider van tegenwoordig heeft dit besef practisch niets meer te betekenen.[10]) Deze heeft zich geheel losgemaakt uit het krampachtig geworden proletarische wijbesef en is zich als „ik" bewust geworden. Een ikbewustzijn overigens zonder enige geestelijke inhoud en als zodanig geheel openstaande voor de massale invloeden der collectiviteit, in het bijzonder de mode en de reclame. Bevrijd uit de klassegeborgenheid en de binding der ideologische moraal geraakt hij in hetzelfde geestelijke luchtledig, waarin ook het burgerdom in dit stadium veelal terecht is gekomen. Bezit dit echter nog een zeker houvast in bepaalde instandgebleven burgerlijke conventies, de jonge arbeider mist deze eveneens, zodat hij in een volkomen geestelijke naaktheid komt te staan, uiterste consequentie van het secularisatieproces, dat in deze fase, vooral in het tweede stadium ervan, ook massale vormen aanneemt. Er is een massale vervreemding van de kerken, een massale ontkerstening te constateren. Deze openbaren zich bijzonder duidelijk in het verschijnsel der buitenkerkelijkheid. Maar ook binnen de groep der kerkelijken zijn zij ver doorgedrongen[11]).
De moderne mens vervreemdt echter niet slechts van de kerk, hij verliest niet alleen het geloof in de christelijke Openbaring, ook zijn natuurlijke religieuze gevoel verzwakt meer en meer. De moderne mens is n.l. geheel bevangen van het verlangen de geheimen der natuur te ontraadselen en de wereld in zijn greep te krijgen. Hij beschouwt haar daarom nog alleen uit het oogpunt, waaruit zij te beheersen valt: als een mechanisch geheel en niet meer als een mysterie, waarvoor eerbied past. De verwondering over het bestaan is een gevoel, dat hij dientengevolge nauwelijks nog kent.
Met dit massaal worden van het individualisatieproces wordt de keerzijde hiervan, de vereenzaming voor het eerst in de historie een algemeen verschijnsel en probleem. Niet langer beperkt tot een selecte minderheid heeft het een groot deel van zijn vroegere scheppingskracht ingeboet. Het verloren gaan der traditie wordt niet meer gecompenseerd door de vorming van nieuwe waarden. De gemiddelde mens is hiertoe niet in staat. Bovendien, werd de geïndividualiseerde élite der vorige fases nog gedragen en geïnspireerd door het rationalistische geloof, dat men langs de weg van het redelijke inzicht een nieuw gemeenschappelijk norm- en waardebesef zou kunnen creëren – een geloof, dat zich ook

in de 19e eeuw nog wist te handhaven – en ging zij geheel op in de poging tot het scheppen hiervan, waardoor zij voor haar uit de individualisatie voortspruitende vereenzaming een reële compensatie vond, in onze tijd is dit geloof bijna geheel verdwenen. Het rationalisme is een fiasco gebleken. Het gevolg van deze ontwikkeling is, dat de moderne mens, losgeraakt als hij is uit de geborgenheid der oude geestelijke en maatschappelijke gebondenheid zonder dat hiervoor een nieuwe gebondenheid in de plaats treedt, zich vereenzaamd, ontworteld gevoelt en in zijn levensgevoel, ja in zijn gehele houding tegenover het leven fundamenteel onzeker wordt. Hij wordt hierdoor gemakkelijk de speelbal van zijn driften en affecten en van de massale invloeden der collectiviteit (publieke opinie, mode, reclame, propaganda enz.) met wat het laatste betreft als resultaat: massificatie.

Werd het levensgevoel van de in de religieuze en sociale traditie vastgewortelde Middeleeuwse mens gekenmerkt door een metaphysisch albesef en absoluut Godsvertrouwen, het op de spits gedreven ikbewustzijn van de moderne mens, dat resulteert uit het teloorgaan der traditionele geestelijke en maatschappelijke gebondenheid en tot gevolg heeft, dat hij opgesloten raakt in eigen individualiteit en vervreemdt van zijn wereld en van de grond van zijn bestaan, voert onvermijdelijk tot een overheersende stemming van eenzaamheid, angst en onzekerheid, gevoelens, die als de centrale psychische krachten in de ziel van deze mens het hedendaagse levensgebeuren in verregaande mate beheersen.

§ 2. VAN „GEMEINSCHAFT" NAAR „GESELLSCHAFT"

VERZAKELIJKING DER MENSELIJKE VERHOUDINGEN

Parallel met het juist geschetste individualisatieproces en nauw hiermede samenhangend loopt de door Tönnies voor het eerst gesignaleerde overgang der Westerse samenleving van een overwegend „gemeinschaftliche", organische naar een overheersend „gesellschaftliche", organisatorische maatschappelijke structuur. In het vlak der menselijke verhoudingen komt dit tot uiting in een toenemende overwoekering en verdringing der patriarchaal-familiale verhoudingen door zakelijke (contractuele) en instrumentele relaties. Ook deze overgang zet zich pas in de derde fase onder invloed der bovengenoemde factoren volledig door. Met de bevrijding uit de Middeleeuwse organische bindingen komt de mens dus niet in een volledig sociaal luchtledig te staan. Maar de nieuwe „gesellschaftliche" maatschappelijke structuur, welke in de plaats treedt van de in ontbinding rakende organische structuur der Middeleeuwse maatschappij, is een samenleving op zuiver individualistische grondslag; zij heeft de menselijke individualiteit tot grondpijler en ligt derhalve geheel in de lijn van het individualisatieproces en versterkt dit op haar beurt.

Was in de „gemeinschaftliche" structuur der Middeleeuwse maatschappij in het algemeen slechts geringe mogelijkheid tot zelfstandige ontplooiing van de mens als individu, ingeregen als hij toen was in een nauw sluitend keurslijf van zeden en tradities, in de nieuwe, „gesellschaftliche" maatschappelijke structuur krijgt hij gans onvoldoende gelegenheid zijn sociabiliteit, zijn deel-zijn te verwezenlijken. De verzakelijking der tussenmenselijke verhoudingen, welke aan deze nieuwe maatschappelijke structuur inhaerent is, en die de menselijke omgang haar persoonlijk karakter ontneemt, leidt mede tot steeds verdergaande vereenzaming. De verzakelijking ontaardt bovendien gemakkelijk in een instrumentalisering der menselijke betrekkingen, waarbij de mens dus tot middel ‚werktuig wordt gereduceerd. Een schrijnend voorbeeld hiervan was de uitbuiting der arbeidersmassa in de vorige eeuw, een fel in het oog springend aspect van het algemeen verschijnsel der vervreemding tussen de mensen, waarover dadelijk meer.

Met de vereenzaming, het opgesloten raken in eigen individualiteit, waartoe het proces van individualisatie en van verzakelijking en instrumentalisering der menselijke verhoudingen leidt, hangt nauw samen het moderne verschijnsel der „Liebesunfähigkeit", het onvermogen tot liefde, zelfovergave, waaronder zovelen in onze tijd gebukt gaan.

Beide verschijnselen staan met elkaar in functioneel verband.

Tegelijk gaapt er in het vereenzaamde hart van de moderne mens een intense honger naar liefde, genegenheid.

Naarmate hij meer vereenzaamt, wordt hij zich n.l. des te feller de behoefte aan liefde, welke hem is ingeschapen, bewust. Een behoefte, die in de moderne individualistische en verzakelijkte samenleving, waarin de materiële behoeftenbevrediging de boventoon voert, steeds meer in verdrukking is geraakt.

DIEP-INGRIJPENDE VERANDERING IN DE VERHOUDING TUSSEN GEZIN EN MAATSCHAPPIJ

In de verhouding tussen het gezin en de maatschappij (het wijdere, secundaire sociale milieu) treedt in deze evolutie der Westerse samenleving een diepingrijpende verandering op[12]).

In de Middeleeuwse samenleving werden de familiale verhoudingen voortgezet in het wijdere sociale milieu (secundaire groepen en algemeen sociaal verband), waardoor een systeem van harmonische sociale vormen ontstond. Ieder vond in dit wijdere milieu verhoudingen, waarmee hij van kindsbeen af vertrouwd was geraakt. In het bedrijf b.v. trof men soortgelijke verhoudingen als in het gezin. De betrekkingspersonen in het bedrijf – meester, gezellen, leerlingen – lagen in het verlengde van die in het gezin. Hetzelfde zien we in de Kerk. De thuis geleerde rollen behoefde men zodoende slechts met variaties op het thema

te herhalen. Deze harmonie plaatste de mens in een zeer overzichtelijke, vertrouwd aandoende wereld. De mens kon hier als het ware overal „doen, of hij thuis was". Hij kon overal terecht met het gedragspatroon, waarin hij thuis was opgegroeid. De opvoeding in het gezin was dientengevolge een adaequate voorbereiding op het leven in het wijdere sociale milieu, dat op zijn beurt door zijn familiale opbouw de gezins- en familieband stutte en voedde. Het proces van maatschappelijke aanpassing was in deze situatie voltooid, wanneer de jongere zich in het gezin, waartoe hij behoorde, op bevredigende wijze had leren aanpassen.

Met de toenemende ontbinding van de Middeleeuwse maatschappij-structuur is deze harmonische verhouding echter grondig verstoord. In de nieuwe, overheersend organisatorische maatschappelijke structuur sluit het wijdere sociale milieu niet meer aan op de oorspronkelijke wereld van het gezin, de betrekkingspersonen liggen niet meer in elkaars verlengde. De thuis geleerde rollen kunnen derhalve wat hun thema betreft niet meer gecontinueerd worden. Ook de thuis geleerde zedelijke normen kunnen in de strijd om het bestaan in de nieuwe verhoudingen moeilijk ten volle nageleefd worden. Men zou hierdoor in strijd komen met de secundaire groepsnormen van het moderne, gesecula-riseerde maatschappelijke leven, welke ook in het christelijke secundaire levensmilieu (het christelijke organisatieleven) zijn binnengedrongen.

In onze overwegend christelijke samenleving, zo merkt Oldendorff in zijn boek: „De psychologie van het sociale leven," te dezer zake op, worden ons b.v. reeds vroegtijdig de deugden van naastenliefde en nederigheid voorgehouden. Gaan wij de wereld in, dan bemerken wij echter al spoedig tot onze verbazing – als een nuchter opvoeder ons niet van tevoren heeft gewaarschuwd – dat wij vooral niet te bescheiden moeten zijn en dat het soms nodig is „over lijken te gaan". Hier staan dus twee normensystemen – de primaire (en christelijke) groepsnormen van naastenliefde, zelfopoffering en nederigheid enerzijds en de secundaire groepsnormen van individuele wedijver, zelfhandhaving en de kunst om op de voorgrond te treden anderzijds – lijnrecht tegenover elkaar. Een compromis is in deze tegenstrijdige situatie practisch onvermijdelijk. Het secundaire normensysteem van de „wereld" kan men immers niet zonder meer naast zich neerleggen, zonder een maatschappelijk fiasco te lijden, gelijk Oldendorff terecht schrijft. In het licht hiervan lijkt het ons echter niet juist, zoals genoemde auteur doet, om te spreken van „onze overwegend christelijke samenleving". Het openbare leven onzer samenleving is, zoals uit het bovenstaande blijkt, allesbehalve „christelijk". Vandaar dan ook de veelvuldig gehoorde wekroep – o.a. geuit in het Bisschoppelijk Mandement „De katholiek in het openbare leven van deze tijd" – om het openbare leven, de maatschappij te (her)kerstenen.

Het kind moet derhalve in de moderne samenleving een dubbele moraal leren hanteren. Uiteraard is deze situatie een bron van grote psychische spanningen, die in het bijzonder voor het proces van maatschappelijke aanpassing in het

burgerlijke milieu karakteristiek zijn. Zij vormt de sociale achtergrond van vele hedendaagse neurosen. Wanneer de familie ons nabuurschappelijke zeden leert, waarin wederzijdse hulp iets vanzelfsprekends is, terwijl de wetten van de markt ons dwingen om van ons af te bijten, dan is, gelijk Karl Mannheim in zijn „Diagnosis of our time" vaststelt,[13]) een soort neurose het gevolg van deze tegenstrijdige eisen. Deze conflicten zullen nooit door het individu zelf opgelost worden, zolang er geen bevredigende coördinatie bestaat tussen de sociale instellingen, i.c. tussen het gezin en de moderne concurrentie-maatschappij.
Hierbij zij aangetekend – wij komen hierop in ander verband nog terug – dat in de Middeleeuwse samenleving het dualisme in de ethiek evenzeer voorkwam, maar toen in een andere verhouding, n.l. tussen de feodale, secundaire groepsverbanden onderling.
Het gezin is ten gevolge van deze ontwikkeling in een scherpe tegenstelling komen te staan tegenover de door strenge zakelijkheid en scherpe concurrentie gekenmerkte moderne maatschappij. Dat de aanpassing aan de verhoudingen en normen in het gezin thans geen adaequate voorbereiding meer is op het leven in de maatschappij, zoals in de Middeleeuwse samenleving, is zonneklaar. In de nieuwe „gesellschaftliche" verhoudingen der moderne maatschappij is het proces van maatschappelijke aanpassing pas voltooid, wanneer het individu zich op bevredigende wijze zelfstandig kan handhaven in de economische en sociale concurrentiestrijd. De school speelt in deze aanpassing – Haveman heeft dit scherp in het licht gesteld in zijn dissertatie[14]) – een belangrijke rol. Het kind leert hier, hoe het zich met het werken voor cijfers en diploma's in de maatschappelijke concurrentie, die zich in dit milieu reeds doet gelden, kan staande houden. En naarmate het ouder wordt, wordt zowel door de ouders thuis als door de leraren op school steeds meer de nadruk gelegd op de individuele prestatie. Hierdoor krijgt de opvoeding volledig het competitie-karakter van met elkaar wedijverende individuen en wordt het kind „rijp" gemaakt voor de strijd om het bestaan in de moderne maatschappij.

§ 3. HET VERSCHIJNSEL DER VERVREEMDING

VERVREEMDING IN HET WIJDERE SOCIALE MILIEU

Het verschijnsel der voortschrijdende vervreemding, dat wortelt in de boven geschetste maatschappelijke ontwikkeling en dat de mens steeds meer belemmert in de werkelijke beleving van zijn medemenselijkheid, kan men in onze tijd alom waarnemen. Zo in het woonmilieu, waar de mens meer en meer is vervreemd van zijn buurman. Verder in zijn werkmilieu, waar tengevolge van de mechanisatie en rationalisatie der industriële arbeid en de verzakelijking der werkverhoudingen, welke hiermede gepaard gaat, in toenemende mate vervreemding

is gegroeid tussen bedrijfsleiding en personeel, tussen arbeiders onderling alsook tussen de arbeidende mens en zijn werk.
Dat de arbeiders hieronder ernstig lijden, blijkt uit tal van onderzoekingen. In bijzondere mate geldt dit voor de arbeidersjeugd.
De uitbuiting der arbeidersklasse in de vorige eeuw was een bijzonder fel in het oog springende uiting van de vervreemding tussen ondernemer en arbeider. Door de sociale politiek der laatste halve eeuw is aan deze uitbuiting gelukkig een einde gekomen. Dit betekent echter slechts dat de ergste consequenties der onderlinge vervreemding zijn weggenomen. De vervreemding zelve is helaas nog een dagelijkse realiteit.
Ook op het terrein van het vrije organisatieleven (o.a. in de vakbeweging) doet zich het verschijnsel in kwestie voor. De verzakelijking der menselijke betrekkingen en daarmede de onderlinge vervreemding worden hier sterk bevorderd door de enorme groei der organisaties en door de centraliserende, oligarchische tendenzen, welke o.a. in verband met die groei hierin meer en meer tot ontwikkeling zijn gekomen en een gevaarlijk-grote afstand tussen de leiding met haar apparaat en de leden hebben veroorzaakt.
Op het terrein van de wetenschapsbeoefening doet zich in het bijzonder de vervreemding bevorderende kracht der voortschrijdende specialisatie gelden, die trouwens ook daarbuiten steeds meer tot gelding komt.
Groeiende vervreemding is er verder op politiek terrein tussen het kiezersvolk en zijn vertegenwoordigers, op bestuurlijk terrein tussen bestuur en bestuurden, terwijl ook op het gebied van de levensbeschouwing de onderlinge vervreemding, welke, naar wij zagen, met de Reformatie is begonnen, groot is.
Het kerkelijke leven is al evenmin ontkomen aan de invloed der bovengeschetste ontwikkeling. Het begrip van de (katholieke) Kerk als „Gemeinschaft", als innige levens- en liefdesgemeenschap (in Christo) gaat vrijwel teloor. In plaats hiervan wordt Zij meer en meer begrepen en ervaren als een buiten het individu staande leidinggevende en Sacramenten toedienende gezagsorganisatie („Gesellschaft"). Meer en meer verschijnt Zij in de eerste plaats als een juridische instelling met een godsdienstig doel (Kerkgenootschap). De mystieke eenheid, die deze uiterlijke organisatie bezielt, wordt niet meer aangevoeld en begrepen, aldus Guardini[15]). Deze ontwikkeling manifesteert zich ook heel duidelijk in de houding tegenover de Sacramenten, waarvan het sociale aspect sterk op de achtergrond geraakt. Zo verdwijnt het sociale karakter van de Eucharistie, „het Sacrament der Sacramenten", waarin St. Thomas en vooral de heilige Vaders de eenheid van de Kerk gewaarborgd zagen, haast volledig uit het bewustzijn[16]).
De invloed der maatschappelijke ontwikkeling op het kerkelijke leven doet zich in het bijzonder gevoelen in het dagelijkse levensmilieu, de parochie, welke, vooral in de grote steden, niet meer als een geloofs- en liefdesgemeenschap wordt beleefd. Van elkaars zorgen, moeilijkheden en vreugden heeft men nagenoeg geen notie meer. Het gevolg van dit sociale ontbindingsproces is ook hier

een toenemende vervreemding, zowel in de verhouding tussen clerus en kerkvolk als tussen de parochianen onderling, welke op haar beurt de geloofsafval aanzienlijk bevordert. Immers door verslapping van de band met de parochie verslapt ook veelal de band met de Kerk om uiteindelijk geheel te verdwijnen. Hetzelfde zien we gebeuren in de protestants-christelijke gemeente, welke veelal evenmin een geloofs- en liefdesgemeenschap meer is. En ook hier werkt het verval van het kerkelijke gemeenschapsleven de geloofsafval en buitenkerkelijkheid sterk in de hand. Vele hedendaagse secten vinden hun oorsprong in de vereenzaming, ontworteling van de moderne mens, die ook in de Kerk geen levensgemeenschap meer ervaart.
Tot in de feestviering doet zich de maatschappelijke ontwikkeling, waarvan wij hier de consequenties beschrijven, gelden. Naarmate de organische structuur der Middeleeuwse samenleving in ontbinding raakt en vervangen wordt door een maatschappelijke structuur op individualistische grondslag, verbleken ook meer en meer haar vele, gedeeltelijk nog in geseculariseerde gedaante voortlevende collectieve feesten. Gemeenschappelijke feestviering is immers slechts mogelijk bij een hecht gemeenschapsleven. Waar dit verdwijnt, kwijnt ook de behoefte zowel als het vermogen het in een collectieve feestuiting te beleven.

VERVREEMDING BINNEN HET GEZINSMILIEU

Werd, zoals in het voorgaande is geschetst, in de Middeleeuwse samenleving het wijdere sociale milieu in zijn opbouw sterk beinvloed door het gezin, in de „gesellschaftliche", organisatorische structuur der moderne maatschappij zien we een omgekeerde beinvloeding. De individualiserende, verzakelijkende tendenzen, in het wijdere sociale milieu tot ontwikkeling gekomen – in de terminologie van Sorokin: het contractualisme – werken ook door in het gezins- en familieleven.
Wat de verhouding tussen ouders en kinderen betreft, het ideaal der meeste ouders is, dat hun kinderen vooruit zullen komen in de wereld, het verder zullen brengen dan zijzelf. Hiertoe aangezet en gestimuleerd gaan de kinderen dit ook als het belangrijkste ideaal zien. Zij trachten daarom de regels te leren kennen van het spel, dat hen helpt op de maatschappelijke ladder omhoog te klimmen door het behalen van diploma's, het maken van promotie, het vermeerderen van bezit, enz. De toepassing van de „spelregels" der individuële concurrentie brengt hen dan echter dikwijls in conflict met de normen van het gezin: liefde, zelfopoffering, hulpvaardigheid en gehoorzaamheid. Vele jongeren, afkerig van een dubbele moraal gaan dan de gedragsregels, zoals deze in de door individuele concurrentie beheerste maatschappelijke verhoudingen buiten het gezin gelden, ook in het gezin hanteren. Zij kunnen hierdoor in het gezin de grootste spanningen oproepen.

Door de betere schoolopleiding, welke de meeste kinderen thans krijgen, worden zij ook in een schoolwereld opgenomen, welke hun ouders in het geheel niet kennen. Zij komen dientengevolge met allerlei dingen in aanraking die voor de ouders een gesloten boek zijn. Vele kinderen vervreemden hierdoor meer en meer van hun ouders. Deze weten, gelijk Ponsioen in verband hiermede zeer juist opmerkt, letterlijk niet meer waar hun kinderen blijven en wat zich in hun leven afspeelt. En ook al zouden de kinderen het hun vertellen, zij zouden het toch niet begrijpen. De kinderen moeten zodoende hun eigen weg zoeken, los van het gezin en in een geheel andere sfeer[17]).

In de verhouding tussen de echtgenoten dringt de geest van het contractualisme, welke in het wijdere sociale milieu overheerst, evenzeer door. Voor velen is het huwelijk nog slechts een bloot burgerlijk contract tussen twee individuen zonder enige metaphysisch-religieuze achtergrond, als zodanig in beginsel verbreekbaar. En ook in deze verhouding komt het verschijnsel der vervreemding veelvuldig voor. Het scherpst treedt deze vervreemding aan de dag in het stijgend aantal echtscheidingen. Nu is het zo, dat in het voormalige patriarchale gezin van diepgaand geestelijk contact tussen de echtgenoten evenmin sprake was. Dit leidde toen echter niet tot innerlijke verwijdering tussen de echtgenoten. Het vroegere gezin werd immers bijeengehouden door sterke objectieve banden (gemeenschappelijke arbeid, traditie, zeden, wet). Vooral als arbeidsgemeenschap vormde het een sterke binding en solidariteit tussen de gezinsleden in het algemeen en in het bijzonder tussen man en vrouw. Vele gezinnen vonden hierin voldoende binding en gingen geheel op in deze solidariteit. Het moderne gezin mist deze objectieve binding echter zo goed als geheel. Het is geen arbeidsgemeenschap meer met uitzondering van het boeren- en (klein)winkelbedrijf. Zelfs de productieve verrichtingen van de huisvrouw, geassisteerd door haar dochters zoals kleren maken, wassen, inmaken e.d. worden meer en meer door bedrijven overgenomen. De arbeid is zodoende als middel van contact en binding grotendeels vervangen door het geestelijke contact in het gesprek. Deze vorm van contact stelt echter aan de persoonlijke ontwikkeling der echtgenoten uiteraard veel hogere eisen. Het is immers veel moeilijker, zoals H. Nieuwenhuis in zijn inaugurale rede: „De taak van de opvoeder in deze tijd", treffend formuleert, vijf en twintig jaar en langer met een en dezelfde partner een gesprek op waardevol niveau te houden dan gedurende diezelfde periode samen te werken voor een concreet doel, zoals het vroegere gezin dat had als arbeidsgemeenschap. Hierdoor is het huwelijk veel labieler geworden. Waar het gesprek verstomt, gelijk zo vaak geschiedt, rest niet veel meer dan onderlinge vervreemding in een al of niet gehandhaafde conventionele huwelijksband.

Is het gezin van een productieve een zuiver consumptieve eenheid geworden, ook als consumptieve eenheid wordt het bedreigd. Men denke bijv. aan de sterke verbreiding van de continu-arbeid met het daaraan inhaerente ploegenstelsel en aan het forenzenverschijnsel, waardoor van een gezamenlijk gebruik der

maaltijden, zo uiterst belangrijk voor de versterking van de gezinsband, niet veel meer terecht komt.
De algemene sociale achtergrond van dit proces van vervreemding in het gezinsmilieu is gelegen in het bekende verschijnsel der overwoekering en verdringing van het gezin door secundaire groepen, die steeds meer gezinsfuncties overnemen (bedrijven, school, jeugdverenigingen, sport- en recreatieverenigingen, vermakelijkheidsindustrie enz.) De belangstelling der gezinsleden raakt hierdoor in groeiende mate gericht op zaken buiten het gezinsverband. Waar vroeger het gezin het middelpunt was van een liefdevol samen-zijn en een gezamenlijk zich bezighouden en ontspannen, leven de gezinsleden thans veel meer ieder hun eigen leven naast elkaar. Hun ontspanning en vrije tijdsbesteding na gedane arbeid, die wat vader en oudere kinderen betreft, meestal buitenshuis verricht wordt, vinden eveneens steeds meer buiten het gezin plaats met als gevolg een grote uithuizigheid, die de gezinsband ernstig ondermijnt. In vele gezinnen is deze band nog slechts van zakelijke, conventionele aard.
Het huiselijk samenzijn is door dit alles op onrustbarende wijze verarmd. Een verarming, die ook duidelijk tot uiting komt in de huiselijke feestviering. Naarmate de gezinsgemeenschap in ontbinding raakt, kwijnen n.l. meer en meer de behoefte en het vermogen haar in een gezamenlijke feestuiting te beleven. Zo is het moderne gezin in zeer veel gevallen niet veel meer dan een „laadstation overdag, een parkeerterrein 's nachts". Van een „home", waarin het gezin dagelijks zijn eenheid en saamhorigheid beleeft en verwerkelijkt, is de gezinswoning voor velen verworden tot slechts een „hotel", waarin de gezinsleden zonder enig innerlijk contact naast elkaar leven.
De gezinsontbinding als bovengeschetst impliceert een overeenkomstige versterking van de vereenzamingstendenz.
Naar wij verderop zullen zien, zijn er echter naast tekenen van verval ook hoopvolle tendenties in de huidige werkelijkheid.

HET ZELDZAMER WORDEN DER MENSELIJKE „ONTMOETING"

Terwijl de mensen in de moderne samenleving, in het bijzonder in de steden, uiterst dicht bij elkaar leven en elkaar veelvuldig tegenkomen, raken zij niettemin innerlijk meer en meer van elkaar verwijderd. De mens, in de moderne faenomenologische psychologie gedefinieerd als degene, die ontmoet en ontmoet wordt, komt in feite steeds minder tot een werkelijke ontmoeting, waarin hij de ander ervaart als de medemens, met wie hij in zijn mens-zijn is verbonden, m.a.w. een existentiële ik-gij verhouding[18]). Heymans verzucht reeds in zijn bovengenoemde rede van 1909: wij leven ieder in de cel onzer bijzondere gedachten en aandoeningen, wensen en idealen. Met de een hebben wij deze, met de ander gene punten van aanraking. Maar welk een zeldzaam verschijnsel

is volledige, alle zijden van ons geestelijk bestaan omvattende intimiteit! Het is het gevolg van de overheersing der zakelijke en instrumentele relaties in onze samenleving. Deze zijn niet alleen kenmerkend voor het publieke leven, ook in de meer private sector dringen zij door. Wat bijv. de vriendschap betreft, de betekenis hiervan is sterk gedevalueerd. Het woord „vriend" is zeer goedkoop geworden en in feite betreft het veelal niet veel meer dan een verhouding, waarin de ander gebruikt wordt als middel om van hem te profiteren, als middel om uit te gaan enz., dus een instrumentele relatie. Waarachtige vriendschap echter, die altijd een sterk persoonlijke verhouding is, waarin men de ander volkomen respecteert in zijn persoon-zijn, is iets, dat steeds minder voorkomt. Zelfs bij de jeugd is dit het geval[19]).

Met het verschijnsel, dat wij hier op het oog hebben, is niet in strijd het feit, dat het woord „ontmoeting" tegenwoordig zeer modieus klinkt. Het veelvuldig gebruik van dit woord is juist een indicatie, dat de menselijke ontmoeting in feite een bedreigd goed is geworden. En naarmate de persoonlijke ontmoeting een zeldzamer gebeuren wordt, geraakt ook het verantwoordelijkheidsbesef tussen de mensen in verval. Want waarachtig verantwoordelijkheidsbesef kan slechts ontkiemen en gedijen in verhoudingen, waarin de mensen elkaar werkelijk ontmoeten. Voor een echte ontmoeting heeft men ook geen tijd meer.

Men kan het verschijnsel in kwestie ook aanduiden als het zeldzamer worden van het waarachtige gesprek, want de menselijke ontmoeting komt in het gesprek tot stand. Voorwaarde voor het waarachtige gesprek is het werkelijke samen-zijn in wederzijds openheid (verstand-houding). Het gesprek is van dit samen-zijn de verwoording. Door de onderlinge vervreemding als boven beschreven ontbreekt deze voorwaarde echter steeds meer.

De discussies in het openbare leven, in pers en parlement zijn maar al te dikwijls meer tweezijdige monologen dan echte gesprekken juist omdat er weinig of geen sprake is van een werkelijk samen-zijn in wederzijdse openheid. En met de gesprekken in de private sector is het niet veel anders. Ook deze zijn heel vaak slechts schijngesprekken (zie verderop het massificatieproces). De mens, die krachtens zijn natuur de opdracht heeft een voortdurende dialoog te zijn met de ander, met de dingen en met God, is zodoende in feite meer en meer een monoloog geworden of zelfs dat niet meer. Het gaat hier natuurlijk weer om een tendenz. Dat er in de „zusammenhangslose" wereld van heden helemaal geen echte gesprekken tussen mensen meer gevoerd worden, gelijk Max Picard in zijn boek: „Hitler in uns selbst" constateert, is een al te vergaande generalisering.

Onmisbare voorwaarde voor het gesprek is natuurlijk ook het bezit van voldoende uitdrukkingsvaardigheid. Ook hieraan schort het niet zelden, in het bijzonder bij vele arbeiders. Hun uitdrukkingsvaardigheid is dikwijls erbarmelijk slecht[20]). Een onvermogen, dat leidt tot een opgesloten zijn in zichzelf, een sterk

geremde beleving van hun medemenselijkheid. Dit tekort is vooral te wijten aan ons onderwijs, dat zelf veelal opgaat in eenzijdige monologen van de lesgevers. Dat de vervreemding tussen de mensen een vruchtbare voedingsbodem is voor het ontstaan van sociale (tussenmenselijke) spanningen, onderlinge misverstanden, wrijvingen en wantrouwen, behoeft geen nader betoog. Spanningen en misverstanden, die op hun beurt verdere verwijdering tot gevolg hebben.

VERVREEMDING VAN DE MENS VAN ZICHZELF

Behalve vervreemd van zijn medemensen is de mens ook vervreemd van zichzelf, van zijn eigenlijke persoonskern in de toenemende complicatie en verrafeling van zijn geestelijke leven, welke het gevolg is van de bovenbeschreven maatschappelijke ontwikkeling. De moderne mens ondergaat, zoals Heymans reeds in zijn meergenoemde rede van 1909 in het licht stelde, veel meer onsamenhangende, uiteenlopende, tegenstrijdige invloeden dan zijn voorouders, terwijl hij anderzijds hiertegenover veel machtelozer staat door het verzwakken of zelfs geheel gaan ontbreken (nihilisme) van een betrouwbaar ordenend en selecterend norm- en waardebesef als gevolg van het wegvallen der oude traditionele bindingen. Hij wordt hierdoor voor zichzelf meer en meer tot een doolhof, waarin hij geen weg meer kan vinden. Deze verbrokkeling van ons geestelijk leven, aldus Heymans, kan in het begin, als sommige dodelijke ziekten, de schijn voorspiegelen van een rijker en intensiever leven, maar haar gevolgen zijn noodlottig in de allerhoogste graad. Deze verbrokkeling en haar fatale gevolgen zijn door Max Picard in zijn meermalen genoemde boek: „Hitler in uns selbst" treffend weergegeven in het beeld van de „zusammenhangslose", in het ogenblik opgaande moderne mens, dat hij daarin schetst. Tenslotte zij ook gewezen op de invloed van het intellectualisme in het onderwijs met zijn eenzijdige gerichtheid op het abstracte. Hierdoor is de moderne mens evenzeer van zijn eigen innerlijk wezen vervreemd. Men ziet, zo schrijft de bekende paedagoog Fr. W. Foerster in verband hiermede[21]) bij de moderne kinderen al heel duidelijk, hoe weinig zij er aan gewend zijn zich rekenschap te geven van eigen concrete ervaringen en waarnemingen. Door een overvloed van leerstof en methoden van „hersencultuur" wordt dit zich rekenschap geven van zichzelf en van de eigen ervaringen bijna geheel verdrongen. Het kind leert zodoende slechts weer te geven, wat het gelezen en geleerd heeft. Het wordt door een overvloed van vreemde gedachten beheerst. Zijn eigen levenservaringen en gedachten blijven echter onverwoord en onverwerkt in de diepten van het eigen innerlijk. Door een dergelijke scheiding van eigen leven en denken ontstaat een ondoordacht leven en een levenloos denken.

§ 4. GRADATIES IN HET VEREENZAMINGSPROCES
(grote stad - platteland)

Natuurlijk geeft voorgaande schets van het vereenzamingsproces een sterk schematische voorstelling van zaken. Het proces openbaart zich in feite in velerlei gradaties en nuances. Bij de grote massa bijv. is de vereenzaming veel meer onbewust dan bewust aanwezig. En, zoals wij verderop zullen zien, ontvlucht zij die bewustwording zoveel mogelijk. Het betreft hier dus niet een beschrijving van een reeds algemeen gegeven toestand, maar het gaat om tendenties, die uit de historische ontwikkeling der laatste vier eeuwen zijn voortgekomen en die een steeds grotere invloed op de werkelijkheid hebben gekregen. Hiertegenover komen echter in onze tijd, naar wij reeds opmerkten, belangrijke tegenkrachten tot ontwikkeling, zodat in voorgaande schets ook een eenzijdig beeld is getekend van de huidige realiteit. Een eenzijdigheid, welke welbewust is nagestreefd om het vraagstuk scherp te stellen. De tegentendenties kunnen het best in aansluiting aan de oplossing van het vraagstuk behandeld worden. Het sterkst doet het vereenzamingsproces zich voelen in de moderne grote stad[22]). Zoals gezegd hebben de tendenties tot verbreking der oude traditionele levensbindingen zich hier het meest volledig gerealiseerd. De mens wordt in de grote stad enkeling in de scherpste zin van het woord. Zijn betrekkingen met de medemens kenmerken er zich veelal door vreemdheid en distantie. De mens leeft hier niet, zoals in het dorp, samen met mensen, die hij persoonlijk kent en waarmee hij zich door gemeenschappelijke herinneringen, opvattingen en gewoonten verbonden voelt, maar als een vrijwel onbekend en onverschillig behandeld atoom te midden van een onoverzienbare massa gelijksoortige atomen. Als zodanig ondergaat hij hier ook de meest verschillende en meest tegenstrijdige invloeden en prikkels van buitenaf met veelal nauwelijks nog het vermogen deze overeenkomstig een betrouwbaar regulerend waardebesef innerlijk te verwerken, te integreren in een zinvol geheel, hetgeen tot toenemende oppervlakkigheid, geblaseerdheid en vervreemding van het eigen innerlijke wezen leidt. Het is ook in de grote stad dat de mens psychisch en physiek het meest van de natuur vervreemdt. Hij verliest er niet alleen het directe contact met de natuur. Ook zijn ontvankelijkheid voor het natuurgebeuren verkwijnt. Het volstrekte gemis in de vorige eeuw aan inzicht in de grote sociale en stedebouwkundige eisen, welke de snelle stedengroei in die eeuw zo nadrukkelijk stelde, heeft in belangrijke mate bijgedragen tot het sociaal „onherbergzaam" karakter van de moderne grote stad. De eindeloze eentonige huizenrijen, waarmede toen de steden op planloze wijze werden uitgebreid, roepen noodwendig gevoelens van verlatenheid en onherbergzaamheid op.

Men kan verder in het algemeen zeggen, dat het vereenzamingsproces zich sterker doet gelden in de jonge steden, die door de moderne industrie in snel tempo zijn ontstaan en die hierdoor een veel heterogener bevolking hebben dan in de oude(re) steden, die een geleidelijke historische groei hebben doorgemaakt.

In laatstgenoemde steden is de kracht der traditie n.l. groter dan in de jonge steden. Hierdoor zijn zij beter in staat weerstand te bieden aan de typisch stedelijke gevaren van geestelijke en sociale ontworteling.
Het rijk-geschakeerde verenigingsleven, dat in de moderne stad tot bloei is gekomen, vormt intussen een zeker tegenwicht tegen het vereenzamingsproces, al bieden de vluchtige contacten en oppervlakkige relaties ,waaruit het sociale verkeer hier veelal nog bestaat, slechts een zwak surrogaat voor de sterke organische bindingen van weleer.
Het minst sterk is het vereenzamingsproces binnengedrongen in de onderste laag der stadsbevolking, de groep van ongeschoolde arbeiders, die in de maatschappelijk-geïsoleerde buurtsamenleving en op het werk nog overwegend in „gemeinschaftliche" verhoudingen leven. Een „gemeinschaftliche" verbondenheid overigens, die dichtbij de instinctieve, driftmatige verbondenheid van de massa ligt en hiervan gemakkelijk de trekken aanneemt.
De plattelandssamenleving is het langst buiten de invloed van het vereenzamingsproces gebleven. De rurbanisatie – de uitbreiding der stedelijke beschaving over het platteland als gevolg van de sterk verbeterde verkeersverbindingen en communicatiemiddelen, de industriële expansie en het binnendringen van moderne wetenschap en techniek in de agrarische bedrijfsvoering – heeft echter het platteland evenzeer onder zijn invloed gebracht, waardoor ook hier de traditionele levensstijl meer en meer wordt aangetast. Meer en meer moet de oude organische samenlevingsvorm wijken voor de organisatorische, hetgeen o.a. aan de dag treedt in de verhouding tussen de boer en de landarbeiders. Tot diep in de 19e eeuw had de verhouding boer-arbeider nog een patriarchaal-organisch karakter. De boer was niet alleen baas, hij voelde zich ook verantwoordelijk voor het welzijn van zijn arbeiders en hun gezinnen. De aard van deze patriarchale samenlevingsvorm bracht met zich mede, dat hij beslag legde op de gehele mens en dus ook het geestelijke welzijn omvatte, hetgeen mogelijk was, zolang er een gemeenschappelijk erkende wereld van normen en overtuigingen, een gemeenschappelijk geloof aanwezig was. In de 19e en vooral in de 20e eeuw verdwijnt dit patriarchale verantwoordelijkheidsgevoel van de boer voor de arbeider echter geheel. De contractuele verhouding, beheerst door rationele belangenoverwegingen en klassesentimenten, treedt ervoor in de plaats. Niet meer de persoonlijke belangstelling van de boer, doch de wet van vraag en aanbod wordt bepalend voor de positie van de landarbeider. Deze ontwikkeling heeft tot gevolg, dat de landarbeiders voor de boer een groep vreemden worden, die niet meer aanspraak kunnen maken op zijn hulp en steun dan in het algemeen een groep vreemden kan doen[23]).
Internationaal gezien kan in het algemeen gezegd worden, dat in een klein land als het onze, waar de sociale relaties langer een meer persoonlijk karakter blijven dragen, het vereenzamingsproces zich minder sterk doet gelden dan in de grote landen, waar ook de grote stadsvorming veel verder is voortgeschreden.

§ 5. HET VEREENZAMINGSPROCES BUITEN DE WESTERSE WERELD

Terwijl de Westerse wereld sedert het einde der Middeleeuwen steeds verder gaat afwijken van de „gemeinschaftliche", organische maatschappij-structuur der Middeleeuwen, handhaaft deze structuur zich nog eeuwenlang in andere werelddelen (m.n. Azië en Afrika), ook nadat delen hiervan door Europeanen werden ontdekt, geëxploreerd en tot koloniaal gebied gemaakt. De vroegere kolonisatoren beperkten zich n.l. tot het weghalen van goederen uit deze gebieden. Van een ruilverkeer was nog geen sprake. Door deze vorm van kolonisatie werd het bestaande cultuurpatroon nauwelijks beroerd. Deze situatie verandert pas in de 19e eeuw, vooral na ongeveer 1880, wanneer zich vanuit Europa over de gehele wereld een streven doet gelden, dat we kennen als het „moderne imperialisme".

In de laatste decennia der 19e eeuw, wanneer het moderne kapitalisme overgaat in het late (monopolistische) kapitalisme, dwingt de uitbreiding der Europese groot-industrie steeds meer tot export. Hierdoor worden de koloniën ook van grote waarde als afzetgebied voor de industriële massaproductie. Bovendien worden zij dan voor de industrie-staten in het Westen van bijzonder belang als grondstoffenleverancier en als emigratiegebieden voor bevolkingsoverschotten (men denke aan de sterke bevolkingsgroei in de 19e eeuw). Het is vooral deze sterk toegenomen economische betekenis der overzeese gebieden – hiernaast speelden staatkundige traditie en nationalisme een secundaire rol – welke het „moderne imperialisme" in het leven roept in de vorm van een felle wedijver tussen de Europese industrie-staten om het bezit ervan. De overzeese gebieden worden als gevolg van deze nieuwe ontwikkeling op grote schaal „opengelegd" en geëxploiteerd en komen hierdoor meer en meer onder Westerse invloed. Wij zien hier dan een analoge evolutie plaats grijpen als in de Westerse samenleving na de Middeleeuwen. De oude, „gemeinschaftliche", organische maatschappij-structuur wordt in stijgende mate ondermijnd en aangetast. De inheemse bevolking raakt steeds meer los uit haar oude traditionele levensbindingen. Dit proces van ontbinding en van doordringing van Westerse invloeden leidt op zijn beurt tot voortschrijdende individualisatie en verzakelijking der menselijke verhoudingen, hetgeen ook hier een toenemende vereenzaming tot gevolg heeft.

In de 20e eeuw springt het in de Westerse samenleving na de Middeleeuwen opgekomen nationalisme over naar de koloniale gebieden, waar het, gedragen door een in het Westen gevormde inheemse intellectuele elite, een krachtig streven ontketent naar liquidatie van het koloniale systeem en naar nationale zelfstandigheid. Na de tweede wereldoorlog heeft dit streven succes. Verscheidene koloniën worden dan in onafhankelijke nationale staten getransformeerd, terwijl andere met behoud van het oude rijksverband een vergaande mate van zelfbestuur verkrijgen. Ook na de zelfstandigwording dezer gebieden zet zich echter

het proces van ontbinding en verwestersing met de vereenzaming als psychische resultante onverminderd voort.
De technische bijstand aan de z.g. onderontwikkelde gebieden, welke na de tweede wereldoorlog geleidelijk op gang komt, betekent een nieuwe fase in dit proces. Deze hulpverlening vindt plaats via internationale programma's (uitgaande van de Verenigde Naties[24]), bilaterale programma's (in hoofdzaak door de Verenigde Staten opgezet op basis van tweezijdige overeenkomsten met de regeringen der hulpontvangende landen), regionale programma's (o.a. het Colomboplan, waarin thans alle niet-communistische landen in Zuid-Oost-Azië zijn opgenomen en dat gebaseerd is op wederzijdse bijstand van de daaraan deelnemende landen), en nationale programma's (waaronder vallen de veelomvattende plannen, die door de beherende mogendheden zijn opgesteld voor de onder hun beheer staande z.g. non self-governing territories)[25]). De hulpverlening geschiedt volgens Westerse methoden en in de vorm van Westerse techniek. De Westerse geest dringt hierdoor met verdubbelde kracht door in deze onderontwikkelde gebieden van Azië, Afrika en Zuid-Amerika en ondermijnt de oude organische maatschappelijke structuur daar in versneld tempo.
Ten aanzien van Indonesië, in het bijzonder Java, is het verschijnsel der vereenzaming als resultante van het proces van ontbinding en verwestersing al enigszins nauwkeurig geanalyseerd in een artikel van Notohamidjojo in het maandblad „Wending" van Februari 1954, getiteld: „Vereenzaming van de mens en Evangelieprediking in het Javaanse land". In de dessa van voorheen, aldus Notohamidjojo, was de mens met duizenderlei draden verbonden met de onzichtbare wereld, de gemeenschap, de grond en de stoffelijke goederen. Zij was als één grote familie, een typische „Gemeinschaft" dus. In economisch opzicht was zij een gesloten huishouding.
Sedert de ontsluiting van Indonesië voor het wereldverkeer na 1800 wordt deze organische structuur echter steeds meer ondermijnd. Door het in 1830 ingevoerde Cultuurstelsel (de verplichte teelt van producten ten behoeve van het Gouvernement) drong de invloed der buitenwereld reeds door tot het dessahoofd als vertegenwoordiger van de dessagemeenschap.
Sedert 1870, na de geleidelijke afschaffing van het Cultuurstelsel en de invoering van de Agrarische Wet, konden particuliere ondernemingen rechtstreeks contracten sluiten met individuele leden van de dessa: arbeidscontracten, contracten betreffende levering van producten en aangaande het gebruik van de grond. Door dit ruilverkeer worden de gesloten keten en het evenwicht tussen productie en consumptie doorbroken. Grond, arbeid en product worden objecten van contract. De begeerte naar geld ontwaakt. Het individualisatieproces doet zijn intrede en rukt de dessaman met zijn grond, zijn arbeid en zijn product meer en meer uit het vertrouwde dessaverband. Langzaam maar zeker wordt de oude dessastructuur uiteengereten. De persoonlijke banden tussen de dessagenoten, zich o.a. uitend in onderling hulpbetoon, beginnen te ver-

zwakken en worden vervangen door de zakelijke van gouvernement en bedrijf. De tradities verliezen meer en meer haar invloed. Het spreekt niet meer vanzelf, dat de zoon landbouwer wordt als zijn vader. Hij gaat naar school en werkt straks in de fabriek, op de onderneming of bij de staat. Hij luistert niet meer als voorheen naar alle raad van zijn ouders. De eerbied voor heilige plaatsen, voorwerpen en personen, zo nauw verbonden met grond, product en gemeenschap van het dorp, verslapt, m.a.w. de dessaman raakt geseculariseerd. De oude magisch-mystische sfeer vervluchtigt meer en meer. De staatkundig-nationale revolutie heeft dit proces van individualisatie en verzakelijking eerder bevorderd dan getemperd, omdat juist door de zelfstandigwording van Indonesië de internationale machten en krachten, die desintegrerend werken op de dessa, meer dan ooit vrije toegang hebben, aldus Notohamidjojo.
De dessaman, losrakend van zijn grond, zijn gemeenschap, zijn gezag, zijn traditie en van het Heilige, waarmede zijn bestaan vroeger geheel verweven was, vereenzaamt. Hij voelt zich alleen en verlaten en hunkert in het diepst van zijn hart naar een nieuwe God en een nieuwe gemeenschap.
Natuurlijk openbaart het proces van vereenzaming zich ook hier in velerlei gradaties en nuances. Ook hier is het de stedeling, waarin het zich het sterkst doet gevoelen.

III. VLUCHTREACTIES

ONDRAGELIJKE SITUATIE

HET PROCES VAN INDIVIDUALISATIE EN VAN VERZAKELIJKING DER MENSELIJKE verhoudingen vindt in onze tijd zijn voltooiing in een mensentype, dat zich als een vreemdeling voelt geworpen in een vijandige, kille wereld en gekweld wordt door gevoelens van angst, onzekerheid, onmacht en zelfs van vertwijfeling. Het weet met zichzelf, met de eigen goede wil, de eigen hunkeringen en de verworven vrijheid geen raad in de leegte van zijn geïndividualiseerde en verzakelijkte bestaan. In de overgerationaliseerde verhoudingen der moderne maatschappij blijft het menselijke hart eenzaam achter. Er gaapt in dit moderne mensentype een geweldig emotioneel vacuum.
In deze meer of minder bewust ervaren ondragelijke situatie ontwikkelt zich een reeks van krampachtige ontsnappingspogingen (vluchtmechanismen). Zo is er een vlucht in het vroege huwelijk, een verschijnsel, dat samenhangt met een groeiend gevoel van vereenzaming bij vele jonge mensen na hun volwassenwording[26]). In deze vereenzaming komen zij er niet zelden toe een overspannen verwachting van geborgenheid te koesteren ten aanzien van de huwelijksgemeenschap (huwelijksmessianisme), waarvan zij ook datgene verwachten, dat vroeger gegeven werd door de familie en het wijdere sociale en religieuze milieu, waarin de mens toen geworteld was. Dat de meeste huwelijken dit niet kunnen opbrengen, zoals van der Hoop concludeert, is begrijpelijk. Met name de zin des levens kan het huwelijk nooit geven. Ook van der Hoop brengt het huwelijksmessianisme in verband met de vereenzaming van de moderne mens en ziet in deze overspannen huwelijksverwachting terecht een van de oorzaken der hedendaagse huwelijkscrisis[27]).
Er is verder een vlucht in de romantiek van het verleden, in de alcohol en andere bedwelmende middelen, alsook in de neurose en – uiterste vluchreactie – in de zelfvernietiging. De laatste twee reacties komen duidelijk tot uiting in een stijgende golf van geestesstoring en zelfmoord.
De belangrijkste ontsnappingspogingen zijn echter de massificatie en de vlucht in het totalitaire regiem.

HET MASSIFICATIEPROCES

Wat eerstgenoemd verschijnsel betreft, de vlucht in de massa, dit is de reactie, waartoe het merendeel der mensen in de Westerse democratieën in meerdere of mindere mate zijn toevlucht heeft genomen[28]). Het begrip „massa" wordt hier opgevat in sociaal-culturele zin en is, naar W. Banning meent, in deze zin het

eerst gebruikt door Kierkegaard, die in het massa-verschijnsel de angst zag voor het als enkeling existeren. Het is de vlucht in de gelijkschakeling, de oneigenlijke, onechte zijnswijze, zoals Heidegger het noemt. Een bestaanswijze, waarin de mens ophoudt zichzelf te zijn om geheel op te gaan in het onpersoonlijke „men", m.a.w. zich geheel te conformeren naar de onpersoonlijke machten van dit „men" (publieke opinie, conventie, mode, reclame, propaganda, enz.). Een bestaanswijze, waarin hij dus nog slechts de echo is van zijn omgeving. Hij denkt, voelt en doet critiekloos, wat „men" in zijn omgeving denkt, voelt en doet en praat klakkeloos na, wat „men" hem voorpraat. Het mens-zijn wordt zodoende gereduceerd tot een „men"-zijn, een reactieve houding, een geheel zich laten leven en vermaken. De mens verliest zich in de alledaagsheid, in de roes van koortsachtige activiteit, welke nog slechts een dwangmatig bezig zijn is en, in de vrije tijd, in de verdoving van radio, bioscoop, televisie, sporttribune, dancing, bar, kaartspel (bridge-drives!) en rusteloos reizen en trekken: een zich alleen maar zo snel mogelijk verplaatsen met auto, motor of ander voertuig, dat doel in zichzelf wordt. Evenzovele vormen van „moderne opiumschuiverij" (Polak), welke de innerlijke leegheid slechts voorbijgaand kunnen verdringen. Dit mensentype – type wederom opgevat in cultuursociologische zin – moet voortdurend bezig zijn of bezig gehouden worden. Het moet leven in activiteit en lawaai. De stilte – onmisbare voorwaarde voor zelfinkeer en als zodanig voor waarachtige persoonlijkheidsontplooiing – kan het volstrekt niet verdragen. Want in de stilte spreekt de stem van het eigen hart en deze stem kan slechts uiting geven aan de wanhoop van een leven, dat vervreemd is van zijn wereld en van de grond van zijn bestaan. En voor de confrontatie met deze werkelijkheid schrikt de massamens terug.

Door het geheel opgaan in de uiterlijke wereld, de vlucht in de horigheid der massa verdwijnt de tegenstrijdigheid, de breuk tussen het vereenzaamde „ik" en de wereld van de ander, welke het gevolg is van het individualisatieproces. De mens conformeert zich immers geheel naar zijn omgeving. Fromm vergelijkt dit conformisme met de beschuttende mimicry van sommige diersoorten. De mens gelijkt zo volledig op zijn omgeving, dat men hem nauwelijks ervan kan onderscheiden. Hij betaalt het echter met het verlies van zijn persoonlijkheid. Tot een nieuwe werkelijke vereniging met de wereld van de ander, een nieuwe sociale verworteling vermag de massa-mens evenwel niet te komen. Tot een waarachtige ontmoeting toch kan alleen komen, wie tot zichzelf is geraakt. En door dit opgaan in de uiterlijke wereld raakt de mens juist meer en meer van zijn eigen wezen verwijderd. De menselijke verhoudingen, waarin de massa-mens leeft, zijn schijnverhoudingen, zoals het gesprek, dat hij voert, een schijngesprek is. Zoals men met elkaar omgaat, niet omdat men elkaar mag, maar louter daar dit conventie is, zo praat men met elkaar niet om iets mede te delen of zichzelf uit te drukken, maar louter uit conventie, in feitelijke onverschilligheid voor elkaar en voor het gesprokene[29]). Temidden van de vluchtige contacten

en oppervlakkige, triviale relaties van het massa-bestaan verdwijnt de vereenzaming derhalve niet. Integendeel! De massificatie versterkt haar slechts. De verzaking van zijn plicht het eigen zelf te verwerkelijken koopt de mens bovendien met gevoelens van schuld en schaamte. Niets vervult ons immers gelijk Fromm opmerkt, meer met schaamte – of wij ons dit bewust zijn of niet – dan niet ons zelf te zijn.
Met deze vlucht in het massa-bestaan is de mens in een vicieuze cirkel gevangen geraakt. De gelijkschakeling leidt n.l., zoals gezegd, tot verlies van zijn persoonlijkheid. Dit verlies nu versterkt op zijn beurt de noodzaak der gelijkschakeling. De mens, die door dit verlies immers feitelijk niet meer is dan een weerspiegeling van andermans verwachtingen en in zijn zelfrespect geheel afhankelijk is geworden van de beantwoording hieraan, kan alleen nog zeker van zichzelf zijn, zolang hij overeenkomstig die verwachtingen leeft.
Vandaar een voortdurend zoeken naar de goedkeuring en erkenning van de omgeving. Vandaar een onophoudelijke jacht naar succes en populariteit.
De geweldige vervlakking en kleurloosheid, het gemis aan werkelijke levensinhoud, levensdiepte en levenszin – het geheel opgaan in de uiterlijke wereld moet uiteindelijk, tenzij men volkomen hersenloos is geworden, uitmonden in een besef van de zinloosheid van het aldus geleefde leven – waartoe het massificatie-proces leidt, scheppen op den duur een wijdverbreide stemming van apathie, lusteloosheid, pessimisme, verveling en zelfs van levenswalging. De psychische verhongering, waaraan het proces van individualisatie en van verzakelijking der menselijke betrekkingen de moderne mens bloot stellen, tracht deze in het massa-bestaan te stillen, maar in plaats van het begeerde brood biedt dit hem slechts stenen. Gefrustreerd in de beleving van zijn sociale natuur, hetgeen hij tracht te compenseren door een vlucht in de massa, waardoor hij zijn persoonlijkheid verliest zonder tot een nieuwe werkelijke vereniging met de wereld van de ander te komen, vervreemd van de grond van zijn bestaan, voelt de moderne mens zich bij alle uitwendige activiteit en welvaart in werkelijkheid een ongelukkig schepsel, dorstend naar waarachtig leven, dat hij in het massa-bestaan niet vindt. De algemene stemming is beneden nul, rapporteert F. L. Polak in zijn studie: „De tijd waarin wij leven". Een stemming, welke een vruchtbare voedingsbodem is voor het gedijen van gevoelens van ressentiment en van destructieve neigingen – destructivisme is altijd een uitvloeisel van ongeleefd leven – zoals in de laatste oorlog, toen dit ressentiment en dit destructivisme de kans kregen zich ongehinderd uit te leven, duidelijk gebleken is.
Op het politieke vlak uit de massificatie zich in de vorm van politieke apathie en passiviteit, een houding, waarin politiek nog slechts wordt geapprecieerd, voorzover zij op effectbejag, opwinding, sensatie is gericht. Deze behoefte aan opwinding, sensatie is het directe gevolg van de toenemende geblaseerdheid van de massamens, welke hem ook steeds meer vatbaar maakt voor de suggestieve invloed van leidersfiguren. Dat de democratie en de daaraan ten grondslag liggen-

de vrijheidsrechten, welke uitgaan van de mens als zelfstandige persoonlijkheid, door dit proces ernstig ondermijnd worden, spreekt vanzelf.
Ook deze schets van het massificatie-proces geeft natuurlijk een sterk schematische voorstelling van zaken. Zoals wij in het begin al lieten uitkomen, openbaart het zich in feite evenals het proces van vereenzaming in vele gradaties en nuances. Wel strekt het zich gelijk de vereenzamingstendenz uit tot alle bevolkingsgroepen.
Ook hier doen zich verder dezelfde tegenkrachten gelden als bedoeld in § 4 van het vorige hoofdstuk. Tegenkrachten, die tegenover de nivellerende tendenzen van het massificatieproces, gericht op onderdrukking der persoonlijkheid, het ideaal stellen van de persoonlijkheidsontplooiing van allen en de verwezenlijking hiervan zoveel mogelijk bevorderen. Zoals gezegd, komen deze bij de behandeling der oplossing ter sprake.

VLUCHT IN HET TOTALITAIRE REGIEM

Tenslotte de vlucht in het totalitaire regiem. Dit is eigenlijk een bijzondere, n.l. gedwongen vorm van het gelijkschakelingsproces, dat massificatie heet. In het jongste verleden hebben zich het fascisme en nationaal-socialisme als zodanig aangediend en kortstondig een deel van de Westerse wereld in hun greep gehad. Thans is het nog steeds het communisme, dat zich als zodanig doet gelden. Al deze totalitaire regiems worden in het algemeen geleid door lieden, die de angst en onzekerheid, welke uit hun vereenzaming voortvloeien, trachten te versluieren en te compenseren door de verovering van de macht over de massa[30]). Evenals nazisme en fascisme belooft het communisme de vereenzaamde, naar waarachtige gemeenschap hunkerende mens een nieuwe gemeenschap, een nieuw sociaal tehuis. Wat zij echter in feite tot stand brengen, is niets anders dan een uiterlijk-mechanische, van bovenaf gedirigeerde, puur-organisatorische samenvoeging der geïndividualiseerde mensen. In deze gedwongen, uiterlijke samenvoeging, zoals men die ook in het leger als groepsverschijnsel aantreft, ervaren de mensen slechts temeer, hoezeer zij van elkaar vervreemd zijn.
In naam van de gemeenschap wordt in al deze stelsels alle ware gemeenschap, welke immers niet van buitenaf gefabriceerd kan worden, doch van binnenuit moet groeien en alleen tussen personen kan bestaan, gedood. Persoonlijke bindingen en relaties worden zoveel mogelijk belemmerd en het persoonlijke in de mens wordt door de van staatswege geleide opvoeding en daarop aansluitend door een alomtegenwoordige propagandistische beïnvloeding systematisch verstikt. Doel van al deze stelsels is de collectivering van de menselijke ziel. De mens is in al deze totalitaire regiems louter middel, geheel ondergeschikt aan de collectiviteit en wordt dienovereenkomstig slechts gewaardeerd naar zijn bruikbaarheid voor het geheel. Hij gaat hier, hoewel hij krachtens zijn natuur via de kleinere, persoonlijke groepen in de grotere gemeenschap moet

groeien, zonder meer op in de onpersoonlijke collectiviteit, welke van dwang en onderling wantrouwen is doortrokken en waarin de menselijke verhoudingen principieel als instrumentele relaties worden gezien.
Ook de vlucht in het totalitaire regiem brengt de mens derhalve niet tot een nieuwe werkelijke vereniging met de wereld van de ander in een nieuwe waarachtige gemeenschap. Ook hier verdwijnt de vereenzaming niet, maar wordt zij integendeel slechts versterkt.

IV. OPLOSSING

OPLOSSING NAAR DE VISIE VAN ERICH FROMM

DEZE KRAMPACHTIGE ONTSNAPPINGSPOGINGEN VERMOGEN HET VEREENZAMINGSproces derhalve niet te stuiten.

Is er wel een oplossing? Naar de opvatting van J. P. Sartre is de mens in wezen volstrekt eenzaam, een vreemdeling voor ieder ander zo goed als voor zichzelf, niet in staat derhalve de ander werkelijk te ontmoeten. Deze metaphysica der Westerse vereenzaming was reeds eerder door Leibniz tot uitdrukking gebracht in zijn monaden-theorie, waarin de mens gezien wordt als een vensterloze monade, niet in staat tot een echte communicatie met de ander. Een oplossing is hier natuurlijk a priori uitgesloten.

Hiertegenover wordt echter, zoals wij in het eerste hoofdstuk gezien hebben, in de moderne wijsgerige en wetenschappelijke litteratuur, welke zich met de mens bezig houden, terecht weer met grote nadruk de sociale wezensaanleg van de mens in het licht gesteld. De eenzaamheid, welke de mens in feite gevoelt, wijst er trouwens juist op, dat hij in wezen sociaal gericht is. De volstrekt in zichzelf opgesloten, eenzame mens van Sartre is van deze gezonde mensopvatting uit gezien een geesteszieke.

Ook de reeds meermalen genoemde auteur Erich Fromm, belangrijk vertegenwoordiger van de socio-psychoanalytische richting, gaat uit van de mens als een sociaal wezen[31]). Hij besluit zijn analyse in zijn bovengenoemd boek van het groeiproces der individuele vrijheid met de vereenzaming als keerzijde met een optimistisch antwoord op de bovengestelde vraag[32]). Er is naar zijn mening een weg uit de benarde situatie, waarin de mens is geraakt, een weg, die leidt naar een bestaanswijze, waarin de mens vrij is en toch niet eenzaam. Zij heet: positieve vrijheid, spontane zelfverwerkelijking, d.w.z. de verwerkelijking van het oorspronkelijke zelf (het eigen denken, willen en voelen) in spontane, vrijwillige activiteit in tegenstelling met het dwangmatige, automatische handelen van de voor zijn eenzaamheid vluchtende mens. Het is, aldus Fromm, de enige manier om aan de verschrikking der eenzaamheid te ontkomen zonder de zuiverheid en waardigheid van de persoon op te offeren, omdat de mens zich in de spontane zelfverwerkelijking *als vrije persoonlijkheid* opnieuw met de wereld verenigt: met de medemens, de natuur èn ook met zich zelf. De voornaamste component van deze spontaneïteit is de liefde. Maar een liefde, die niet is het zichzelf oplossen in de andere persoon, evenmin het bezit van een ander, doch de vereniging van de ene mens met de ander met behoud van ieders individuele persoonlijkheid. Een andere component van de spontane zelfverwerkelijking is de arbeid, niet als een dwangmatig bezig zijn om aan de eenzaamheid te ontsnappen, maar als een creatief werkzaam zijn, waarin de mens zich weer met de

natuur verbindt. Door deze spontane zelfverwerkelijking in liefde en arbeid wordt de persoonlijke individualiteit bevestigd en tegelijk de persoonlijkheid met de medemens en de natuur weer verbonden. Slaagt de mens door spontaan handelen in zijn zelfverwerkelijking en verbindt hij zich aldus weer met de wereld, dan houdt hij op een afgesplitst atoom te zijn. Hij en de wereld worden weer delen van een zinvol samengevoegd geheel. In het bezit van zijn rechtmatige plaats verliest hij zowel zijn twijfel aan zichzelf als aan de zin van het leven, dat naar de mening van Fromm zijn einddoel vindt in de menselijke zelfontplooiing. Dit einddoel impliceert het beginsel, dat er geen hogere macht is dan de bijzondere, individuele persoonlijkheid.
De verwerkelijking der positieve vrijheid, zo betoogt de auteur verder, onderstelt een maatschappelijke structuurverandering, die de mens in staat stelt om waarlijk de vrijheid in de zin van zelfverwerkelijking deelachtig te worden, m.a.w. een nieuwe sociale orde, democratisch socialisme genaamd, welke de economische, politieke en culturele voorwaarden schept voor de volledige ontplooiing van de individuele mens. Als eerste voorwaarde hiertoe ziet hij een planmatige economie.
Loopt de spontane zelfverwerkelijking, zoals door hem omschreven, echter niet gevaar in deze nieuwe, planmatige sociale orde in verdrukking te geraken? Fromm onderkent dit gevaar zelf ook. Een maatschappelijk stelsel, zo stelt hij – terecht – voorop, bevordert de zaak der menselijke vrijheid slechts in de mate, waarin de individuele mens metterdaad deelneemt aan het bepalen van zijn eigen leven en dat der samenleving en zulks niet alleen door de formele daad van het stemmen, maar in zijn dagelijkse bezigheden, in zijn werk en in zijn verhoudingen tot de medemens. Een geordende maatschappij nu, aldus Fromm, zal onverbiddelijk tot een nieuwe massale hantering en onderwerping van het volk leiden, tenzij er een voortdurende stroom van gemeenschapsleven van beneden naar boven aanwezig is en de ordening van bovenaf vermengd wordt met een actief aandeel van het particuliere initiatief. De oplossing van dit probleem van een samengaan van decentralisatie met centralisatie ziet hij als een van de voornaamste taken der huidige samenleving. Wij komen op dit probleem verderop nog terug.

HET IDEAAL DER PERSOONLIJKHEID UIT DE TIJD?

Aan deze visie van Fromm ligt het burgerlijke mensentype ten grondslag, dat sinds de Renaissance meer en meer naar voren treedt, n.l. de autonome, zichzelf opbouwende, creatieve persoonlijkheid. De toekomst der democratie is volgens Fromm afhankelijk van de verwerkelijking van het individualisme, dat sinds de Renaissance het ideologische doel van het moderne denken is geweest. Volgens Romano Guardini is het burgerlijke mensentype in de nieuwe wereld, welke groeiende is, echter niet langer normatief, hetgeen z.i. blijkt uit de opkomst van

zijn scherpste tegenpool: de massamens. Een menselijke verschijning, welke samenhangt met techniek en planmatigheid[33]).
Dit mensentype, aldus Guardini, wordt in het geheel niet geleid, zoals het burgerlijke, door de wil eigen te zijn in zijn gestalte en oorspronkelijk in zijn levenswijze. Evenmin wil het zich een omgeving scheppen, die geheel met zichzelf in overeenstemming is. Het neemt veeleer de gebruiksvoorwerpen en levensvormen aan, zoals deze door de rationele planmatigheid en genormaliseerde machine-productie worden aangeboden en het doet dat over het geheel genomen met het gevoel, dat het op deze wijze verstandig en juist handelt. Evenmin heeft het de wens om van zijn eigen initiatief uit te leven. Het voegt zich veeleer met vanzelfsprekend gemak naar de organisatie, die de vorm der massa is en het gehoorzaamt aan haar program als een „mens zonder persoonlijkheid", die in een bepaalde richting wordt geduwd. Ja, het instinct van dit mensentype is er juist op gericht niet als enkeling naar voren te treden, maar anoniem te blijven. Het gevoel voor het individuele zijn en de individuele sfeer van de mens, vroeger de grondslag van alle sociale verhoudingen, verdwijnt meer en meer. Het is kortom het massificatieproces, zoals boven beschreven. Deze ontwikkeling nu, welke door Guardini in verband wordt gebracht met een structurele wijziging in de ervaring van het eigen ik en van de verhouding tot de ander, kan z.i. tweeërlei gevolgen hebben. Of de enkeling gaat in de organisaties op en wordt niet meer dan een drager van functies (het verschrikkelijke gevaar, dat overal uit dit gebeuren oprijst) of hij voegt zich vrijwillig naar de grote levens- en arbeidsstructuren en doet afstand van een vrijheid van individuele beweging en vorming, die niet meer mogelijk is, dit echter om zich op zijn kern terug te trekken en tenminste het wezenlijke te redden: het persoon-zijn, waaronder hij verstaat: het unieke in de mens, dat niet voortvloeit uit een bijzondere aanleg of gunstige situatie, maar uit het feit toegesproken, opgeroepen te zijn door God.
Met andere woorden, deze ontwikkeling leidt wel onvermijdelijk tot verlies der persoonlijkheid, maar niet zonder meer tot dat van de persoon. Het eerste mag z.i. geschieden, het tweede niet. In de gegeven situatie zullen we, zo geeft Guardini te verstaan, moeten overschakelen van het ideaal der persoonlijkheid, gericht op ontplooiing, op dat van de persoon, gericht op definitie. Hij acht het niet zonder betekenis, dat het woord „persoonlijkheid" vrijwel geheel uit het dagelijkse spraakgebruik verdwijnt en dat het woord „persoon" ervoor in de plaats komt.
Wat de verwezenlijking van dit persoonsideaal in de massa betreft, is hij niet zonder hoop. Dezelfde massa, schrijft hij, die het gevaar met zich meebrengt van een absolute slavernij, draagt ook de mogelijkheid in zich tot volledige mondigheid van de persoon. In de kameraadschap (begrepen van de persoon uit) ziet hij de grote, menselijke positieve kracht der massa. Van haar uit kunnen de verschillende menselijke waarden van goedheid, begrip en gerechtigheid her-

overd worden. Ondanks deze kameraadschap gaan wij echter, naar hij verderop als toekomstverwachting uitspreekt[34]), een wereld van toenemende eenzaamheid tegemoet, een eenzaamheid juist onder de massa's en in de organisaties.
Guardini gaat, gelijk uit het bovenstaande blijkt, uit van een scheiding van het begrip „persoon" en „persoonlijkheid". Met het laatste heeft hij dan op het oog de volstrekt autonome, zichzelf opbouwende burgerlijke persoonlijkheid, zoals deze sinds de Renaissance naar voren treedt. Het lijkt ons echter niet juist het begrip „persoonlijkheid" te vereenzelvigen met een bepaalde historische verschijningsvorm. Beter kan dit los daarvan in het algemeen omlijnd worden als de harmonische volgroeiing der in de persoon gelegen mogelijkheden, m.a.w. als de harmonisch volgroeide persoon. De persoon is het unieke ontwerp. De persoonlijkheid is er de voltooiing van. Van een scheiding tussen beide begrippen kan in deze opvatting derhalve geen sprake zijn. De persoon bestaat slechts op de wijze van een zich meer en meer tot persoonlijkheid maken. Naarmate de mens zich meer als persoon ontplooit, wordt hij meer persoonlijkheid[35]). Hij is hierbij gebonden aan de fundamentele levenswetten, welke uit zijn wezen als schepsel Gods en drager van Diens beeld en gelijkenis met een eeuwigheidsbestemming voortvloeien. Van een waarachtige persoonlijkheidsontplooiing kan dan ook alleen sprake zijn, indien deze fundamentele levenswetten worden erkend en nageleefd. Dit is de christelijke persoonlijkheidsidee, welke in de persoonlijke zelfverwerkelijking de vervulling ziet van de door God gegeven opdracht tot zelfvervolmaking als weerspiegeling van Gods Zijnsvolkomenheid, m.a.w. de vervulling van Gods Wil. De persoonlijkheidsontplooiing is dus ondergeschikt aan de verheerlijking van God, welke 's mensen einddoel is. Hiertegenover staat de humanistische persoonlijkheidsidee, zoals belichaamd in het burgerlijke mensentype, welke sinds de Renaissance meer en meer tot ontplooiing komt en door Fromm wordt aangehangen, waarin de menselijke persoon verabsoluteerd wordt en haar ontwikkeling tot persoonlijkheid tot einddoel wordt gemaakt en welke dus uitgaat van een volkomen autonome opbouw der persoonlijkheid.
De christelijke persoonlijkheidsidee nu wordt evenzeer als de humanistische door het massificatie-proces bedreigd. In de feitelijke ontwikkeling treedt inderdaad het type van de massa-mens steeds meer op de voorgrond. Heeft de persoonlijkheid nog wel kans in onze tijd? Het is o.i. nog te vroeg op deze vraag een definitief antwoord te geven. Tegenover de nivellerende tendenzen van het massificatieproces, gericht op onderdrukking der persoonlijkheid, doen zich n.l., gelijk wij in het vorige hoofdstuk al constateerden, belangrijke tegenkrachten gelden. Tegenkrachten, die kunnen aansluiten aan een natuurlijke drang, want de drang tot het worden van een persoonlijkheid is een natuurlijk gegeven in de psychische structuur van de mens. Dat het gevoel voor het individuele zijn en de individuele sfeer van de mens meer en meer verdwijnt, zoals Guardini schrijft, is dan ook gezien deze tegenkrachten maar gedeeltelijk waar. Evenmin is juist

zijn opmerking, dat het woord „persoonlijkheid" vrijwel uit het dagelijkse spraakgebruik verdwijnt.
Deze cultuurfilosoof heeft overigens te dezer zake geen definitief oordeel uitgesproken.
In een voorwoord op zijn: „De Gestalte der Toekomst" wijst hij uitdrukkelijk op het voorlopige karakter van zijn beschouwingen. Wel kan o.i. gezegd worden, dat de persoonlijkheid in het algemeen nog slechts kansen heeft, voorzover zij een christelijke persoonlijkheid is, m.a.w. inzoverre zij gevoed en gestut wordt door het christelijke geloof met zijn eeuwige onwrikbare waarheden en normen. Alleen hierin vindt de gemiddelde mens de morele kracht en het zedelijke houvast om zich temidden van de chaotische, desintegrerende en nivellerende invloeden onzer samenleving tot een persoonlijkheid, een harmonisch volgroeide persoon dus te ontwikkelen. De persoonlijkheidsidee van het moderne humanisme schiet ten deze fundamenteel tekort. Van absolute objectieve waarheden en normen, onmisbare grondslag voor alle waarachtige persoonlijkheidsvorming, is hier immers geen sprake. De mens blijft hier geheel gevangen binnen zijn eigen subjectiviteit. Ten aanzien van zijn uiteindelijke bestemming laat het moderne humanisme de mens ook volkomen in de mist. De zelfontplooiing als 's mensen einddoel is een abstractie, welke de existentiële menselijke behoefte aan levenszin volstrekt onbevredigd laat en geen enkel werkelijk houvast biedt.
Zoals gezegd ligt deze humanistische visie, welke sedert de Renaissance meer en meer naar voren is getreden en waarvan de onmacht in het verleden duidelijk is gebleken[36]), ten grondslag aan de oplossing van Fromm. Hierdoor gaat deze geheel voorbij aan de diepste oorzaak van het vereenzamingsproces, de religieuze ontworteling, zoals begonnen met de Renaissance. Zijn oplossing schiet dientengevolge fundamenteel tekort.
Een werkelijk afdoende oplossing van het vraagstuk der vereenzaming is slechts te vinden op basis van de christelijke levens- en maatschappijbeschouwing. Wij zullen thans trachten op deze basis de weg aan te geven, welke leidt uit het slop der vereenzaming, waarin de Westerse mens door het proces van individualisatie en van verzakelijking der menselijke betrekkingen is geraakt. De goede elementen, welke de oplossing van Fromm bevat, vinden in deze christelijke oplossing de hun toekomende plaats.

OPLOSSING NAAR CHRISTELIJKE VISIE

De oplossing naar christelijke visie heeft tweeërlei aspect, n.l. een natuurlijke en bovennatuurlijke zijde, waartussen een innige samenhang bestaat. Zij is als zodanig het juiste antwoord op de uitdaging van het sociale vraagstuk van onze tijd. Wat eerstgenoemd aspect betreft, hierbij gaan wij uit van de christelijk-personalistische maatschappijbeschouwing met haar personalistische gemeen-

schapsideaal[37]). Dit ideaal betreft een gemeenschap, welke gespannen staat op de beide wezenlijke aspecten van de mens en daarvan een harmonische affirmatie is: zijn individualiteit en zijn sociabiliteit. De oplossing is hier gelegen in de opbouw van een nieuw sociaal milieu in de geest van dit gemeenschapsideaal, m.a.w. een milieu, waarin de mens tot waarachtige zelfverwerkelijking, persoonlijkheidsontplooiing kan geraken, waarin hij derhalve als individu èn als sociaal wezen tot zijn volle recht kan komen.

Het zuiverst kan het personalistische gemeenschapsideaal gerealiseerd worden in de liefdesgemeenschap, zoals deze tot stand komt in het primaire (private) levensmilieu, waarin de menselijke betrekkingen rechtstreeks gericht zijn op de communicatie, de ontmoeting tussen menselijke personen als zodanig. De tweepoligheid van dit gemeenschapsideaal vindt in de liefdesgemeenschap – liefde met Fromm opgevat niet als het zichzelf oplossen in de andere persoon of het bezit van de ander, maar als de vereniging van de ene mens met de andere met behoud en onderlinge respectering van ieders individuele persoonlijkheid – haar volmaakte oplossing. In de liefde zoals juist omlijnd groeit immers de eenwording met de eerbied voor de individuele persoonlijkheid van de ander.

Wat de zakelijke gemeenschappen betreft, die een bepaald (politiek, economisch, medisch, cultureel enz.) levensgoed beogen en als zodanig deel uitmaken van het wijdere sociale milieu van de mens, hoezeer men er naar streeft deze gemeenschappen te personaliseren, toch zullen zij nimmer geheel omgevormd kunnen worden tot een personalistische gemeenschap, aangezien de menselijke betrekkingen op dit secundaire, zakelijke niveau uiteraard steeds primair gericht blijven op de realisering van het betreffende levensgoed en niet rechtstreeks op de menselijke persoon als zodanig. De tweepoligheid der personalistische gemeenschap zal op dit niveau nooit geheel in een volmaakte synthese opgelost kunnen worden. Haar verwezenlijking in dit secundaire levensmilieu zal daarom steeds een analoog karakter dragen. In het overwinnen van die antinomie zal men hier echter meer slagen, naarmate de mensen deze zakelijke gemeenschappen meer ervaren als hun gemeenschap, d.w.z. als gemeenschap, welke zij door eigen wil en activiteit in stand houden en ontwikkelen. Dit versterkt immers enerzijds de intimiteit tussen de leden, terwijl deze anderzijds in de gemeenschap, product van eigen streven, de scheppende kracht van hun individualiteit telkens opnieuw bewust worden[38]).

Al wordt een sociaal milieu geschapen, waarin de mens zijn medemenselijkheid weer ten volle beleven kan, toch zal hij altijd een stuk onoverbrugbare eenzaamheid behouden juist omdat hij behalve een sociaal wezen een individualiteit, een „ander" is, waardoor hij voor zijn medemens steeds in zekere mate een „vreemde" blijft. Het contact met de medemens is nimmer een direct deelnemen aan zijn innerlijk, maar altijd een indirecte communicatie, een ontmoeting, waarbij de ander „geheim" blijft. Dat man en vrouw door levensgezellen van

elkaar te worden in het huwelijk hun eenzaamheid volledig overwinnen, zoals Ernst Michel opmerkt in zijn artikel: „Verandering in de huwelijksliefde" in het maandblad Wending van Juli-Augustus 1954, is dan ook gezien dit onoverbrugbare stuk menselijke eenzaamheid niet juist. Wel vindt de menselijke sociabiliteit in het natuurlijke vlak haar diepste verwezenlijking in de huwelijksliefde.

De mens heeft deze aan de persoonlijke individualiteit inhaerente eenzaamheid ook nodig om zijn ware zelf niet te verliezen. Zij is een onontbeerlijke voorwaarde voor alle werkelijk menselijk en bovenal elk scheppend leven. Door de ontwikkeling en versterking der persoonlijke individualiteit wordt deze eenzaamheid, zoals zij zich m.n. openbaart in de stilte van het alleen-zijn, in plaats van een realiteit om te ontvluchten een middel tot geestesgroei. Bovendien is het anderszijn, de „vreemdheid", welke deze eenzaamheid oproepen, juist - merkwaardige paradox – een essentiële voorwaarde voor de menselijke ontmoeting. Juist omdat de mens geheim blijft, omdat hij de ander blijft, komt er geen einde aan het verlangen om met hem te „communiceren", d.w.z. hem nabij te komen, hem als nabijheid te beleven. Alleen waar distantie beleefd wordt, bestaat het verlangen naar nabijheid. Zonder een geregelde distantiëring zou ook de verhevenste liefdesgloed als een strohalm opbranden of langzaam verstikken in de modder der alledaagsheid[39]). Elke vriendschap, elke liefde, elke huwelijksband, zo merkt J. H. van den Berg in verband hiermede op, leeft bij de gratie van het geheim, dat de een voor de ander blijft. Met Rüssel kan men de hier bedoelde polariteit ook aldus uitdrukken, dat liefde, vriendschap en in het algemeen elke gemeenschap slechts zoveel innerlijke waarde hebben als de eenzaamheid aan haar ten grondslag ligt.

De authentieke, echt menselijke existentie wordt wezenlijk gekenmerkt door een spanningsverhouding tussen eenzaamheid (in positieve zin), het bij zichzelf zijn – wel te onderscheiden van het verschijnsel der vereenzaming, dat wij in deze studie op het oog hebben en dat, naar wij zagen, duidt op een opgesloten raken in eigen individualiteit – en gemeenschap, het zijn-met-anderen. De vlucht in het massabestaan (massificatie) of in het totalitaire regiem, zoals hierboven beschreven, is juist het opgeven van deze polariteit, dit leven in (gezonde) spanning tussen eenzaamheid en gemeenschap met gevolg, dat de mens noch tot zichzelf komt in het alleen-zijn noch tot waarachtige gemeenschap in het zijn-met-anderen.

Met de opbouw van een nieuw sociaal milieu in de tijdelijke orde als boven aangegeven wordt de diepste oorzaak van het vereenzamingsproces evenwel niet geraakt. Gelijk wij zagen, zoekt Fromm de oplossing geheel in dit natuurlijke vlak. Hierdoor schiet zij ondanks de goede elementen, die zij bevat, toch fundamenteel tekort. Het diepste antwoord op de vereenzaming van de moderne mens is slechts te vinden door door te stoten tot de diepste wortel ervan: de religieuze ontworteling; dit is derhalve zijn terugkeer tot en werkelijke be-

leving van de religie, de terugbinding aan de grond van zijn bestaan: God. Het diepste antwoord is m.a.w. de terugkeer van de moderne mens tot en zijn werkelijke beleving van de meest volmaakte personalistische gemeenschap: de religieuze gemeenschap, waarin de mens als persoon zich verbonden weet en voelt met het absolute persoon-zijn: God. Pas hierin komt de mens tot volledige zelfverwerkelijking, diepste bevrediging van zijn sociabiliteitsdrang. Ongeloof, zo stelt H. C. Rümke van psychologisch standpunt vast[40]), is een teken van een ontwikkelingsstoornis. Werkelijke rijping van de menselijke persoon is pas volledig, wanneer geloof en ontplooiing van geloof daarin een plaats hebben. Van christelijk standpunt moet deze psychologische constatering worden aangevuld in dier voege, dat een volledige zelfverwerkelijking (rijping) slechts mogelijk is op basis van het christelijke geloof. Immers eerst in het christelijke geloof komt de mens tot zijn diepste zelf en wezenlijkste eigenwaarde – zijn Kindschap Gods, zijn Godsgelijkenis, zijn eeuwigheidsbestemming – en aldus tot de juiste hiërarchie der waarden, eerste en belangrijkste voorwaarde voor waarachtige persoonlijkheidsontplooiing.

Tussen het natuurlijke en religieuze aspect van de oplossing bestaat, zoals gezegd, een innige samenhang. In het christelijke geloof wordt de mens zijn diepste verwantschap met de medemens geopenbaard en uit deze objectieve verwantschap vloeit via de christelijke liefde de diepste en meest hecht gefundeerde subjectieve verbondenheid van mens tot mens voort. Door het geloof komt de mens pas tot de juiste en meest hecht gefundeerde verhouding ten opzichte van de medemens, tot waarachtige gemeenschap dus. De duurzaamheid der huwelijksliefde, waarin, zoals gezegd, de menselijke sociabiliteit in het natuurlijke vlak haar diepste verwezenlijking vindt, is ook slechts verzekerd, als zij gedragen wordt door het geloof. Het geloof toch verleent aan de echtelijke liefde de metaphysisch-religieuze achtergrond, welke zij wezenlijk behoeft om duurzaam te zijn.

Het opbouwen van een nieuw sociaal milieu in de tijdelijke orde als boven aangegeven zonder God als fundament is daarom bij voorbaat tot mislukking gedoemd. Een maatschappij opbouwen zonder God, zo stelt het Bisschoppelijk Mandement van 1954 vast, heeft telkens geleid tot een tragisch échec. Als Sartre opmerkt, dat de tussenmenselijke betrekkingen gekenmerkt worden door het conflict, dan heeft hij van zijn atheïstische standpunt volkomen gelijk. Wanneer de mens God heeft losgelaten, erkent hij ook in zijn medemens niet meer Gods beeld en is deze voor hem geworden tot een prooi of een wolf al naargelang de verhoudingen. Zonder God als fundament verwordt de menselijke samenleving onvermijdelijk tot een strijd van allen tegen allen (Hobbes). In de totalitaire regiems van de 20e eeuw vindt men de laatste consequenties getrokken van het uit de historische ontwikkeling sinds de Renaissance voortgekomen Westerse atheïsme. De onhoudbaarheid van een godloze samenleving en de illusie van de autonome mens treden hier allerduidelijkst aan het licht.

Het losraken van God als grondslag van het bestaan is overigens een verschijnsel dat tot ver binnen de rijen der christenen is doorgedrongen. In feite zijn vele christenen innerlijk evenzeer van God vervreemd (het z.g. atheisme chrétien). Zij zijn hierdoor evenmin nog in staat in de medemens het beeld Gods te herkennen en gedragen zich dientengevolge in de dagelijkse omgang evenzeer overeenkomstig de normen van de „wereld".

* * *

De verwezenlijking der boven aangegeven oplossing van het vraagstuk der vereenzaming betekent tevens het stuiten van het massificatieproces, waarvan de vereenzaming immers de primaire oorzaak is. Wij zullen thans eerst het natuurlijke aspect van de oplossing – de opbouw van een nieuw sociaal milieu in de geest (zoveel mogelijk) van het personalistische gemeenschapsideaal – nader onder de loupe nemen, waarbij steeds de innige samenhang met het religieuze aspect als juist uiteengezet beseft dient te worden.

De personalistische gemeenschapsidee, welke ten grondslag ligt aan onze oplossing in het natuurlijke vlak, dringt zich bij de opbouw van het nieuwe sociale milieu, waarvoor onze tijd staat, als richtinggevend ideaal als vanzelf op. Van een terugkeer naar de oude „gemeinschaftliche" structuur der Middeleeuwse samenleving kan geen sprake zijn. De historische ontwikkeling welke het individualisatieproces en de overgang van „Gemeinschaft" naar „Gesellschaft", die hiermede gepaard ging, heeft veroorzaakt, kan niet meer ongedaan worden gemaakt. Het zou overigens ook onjuist zijn de „gemeinschaftliche" structuur van het feodale Middeleeuwse groepsverband tezeer te idealiseren. Zij had evenzo belangrijke schaduwzijden zoals haar afgesloten-zijn naar buiten en haar daaruit voortvloeiende dualistische ethiek – de liefde naar binnen had als correlaat de vijandschap en haat naar buiten, op zijn minst het wantrouwen tegen of de onverschilligheid voor alles, wat niet tot „ons" behoorde – terwijl zij, gelijk al is opgemerkt, voor de ontwikkeling van de menselijke persoon als individu evenmin gunstig was. Er was in het algemeen slechts geringe mogelijkheid tot zelfstandige individuele ontplooiing[41]).

In het huidige stadium der maatschappelijke ontwikkeling, na de eenzijdigheid van een overwegend „gemeinschaftliche", op de menselijke sociabiliteit gerichte en een overheersend „gesellschaftliche", op de menselijke individualiteit berustende maatschappelijke structuur is de mens rijp geworden voor een synthese van „Gemeinschaft" en „Gesellschaft" zoals op volmaakte wijze is belichaamd in het personalistische gemeenschapsideaal, dat, zoals gezegd, gespannen staat op de beide wezenlijke aspecten van de mens en hiervan een harmonische affirmatie is: zijn individualiteit en zijn sociabiliteit. De crisis, waarin onze samenleving zich bevindt ten gevolge van het individualisatieproces en de overgang van „Gemeinschaft" naar „Gesellschaft", die hiermede gepaard ging, is, als de tekenen niet bedriegen, de overgangsfase naar een wedergeboorte

van mens en samenleving op het hogere niveau van deze synthese. Alom kan men thans een tendenz waarnemen naar vernieuwing en versterking van het sociale milieu in de geest van het personalistische gemeenschapsideaal. De uitwerking van onze oplossing zal geschieden in nauwe aansluiting aan deze vernieuwingstendenties. Hieruit moge blijken, dat deze oplossing geen hersenschim is, maar kan aanknopen aan belangrijke krachten in onze samenleving, die ten gunste van haar verwezenlijking werkzaam zijn. In de eerste plaats zullen wij thans aandacht schenken aan de vernieuwing en versterking van het uiterst belangrijke primaire levensmilieu van huwelijk en gezin.

V. HET NATUURLIJK ASPECT VAN DE OPLOSSING

§ 1. VERNIEUWING EN VERSTERKING VAN HUWELIJK EN GEZIN

VOOR DE MODERNE MENS IS DE LIEFDE IN HOGE MATE VOORWAARDE VOOR EEN huwelijk. Hij bevindt zich op dit punt echter in een tragische situatie. Want terwijl hij in de geslachtsgemeenschap het allermeest behoefte heeft aan liefde en de scheppende kracht, die daarvan uitgaat, is, zoals Michel terecht constateert – wij wezen hier reeds op in meer algemeen verband – zijn vermogen tot liefhebben in zeer veel gevallen gering geworden of is hij hiertoe zelfs niet in staat. Zo komt het, dat er tegenwoordig wel meer huwelijken uit liefde worden gesloten, maar dat deze huwelijken toch breekbaarder zijn dan die van vroeger tijden, die onpersoonlijk waren en meer om zakelijke redenen werden gesloten. Zij breken gemakkelijk, omdat het vermogen om lief te hebben geen draagkracht heeft, niet geduldig genoeg is en vooral niet creatief genoeg[42]). Deze tragische situatie is het logisch gevolg van de maatschappelijke ontwikkeling, welke wij in het tweede hoofdstuk beschreven hebben. Zij maakt een bewuste opvoeding tot liefde, gelijk R. Biot in zijn boek: „Opvoeding tot liefde" haar schetst, tot een gebiedende eis des tijds. Deze opvoeding, die zich over alle levensstadia dient uit te strekken, moet in de eerste plaats hierin bestaan, dat men de echtgenoten zelf oog doet krijgen voor wat de liefde in haar volle omvang betekent. Want alleen hierdoor zullen zij in staat zijn hun kinderen de opvoeding tot liefde te geven ,die zij behoeven. Een opvoeding, die erop gericht moet zijn van het eerste begin af een zo harmonisch mogelijke ontwikkeling van het kinderlijke gevoelsleven te bevorderen. De noodzaak van een dergelijke opvoeding tot liefde en daarmede tot het huwelijk wordt gelukkig meer en meer ingezien. Dit groeiende inzicht is een eerste hoopgevende tendenz.

Een gunstige factor voor het ontstaan van een volwaardige echtelijke liefdesrelatie in personalistische geest is verder de emancipatie der vrouw, welke een noodzakelijke voorwaarde is voor het uitgroeien der echtelijke verhouding tot een personalistische liefdesgemeenschap. Die emancipatie heeft de verhouding tussen man en vrouw grondig veranderd. De vrouw, vroeger de ondergeschikte en dienaresse van de man, is in onze tijd meer en meer zijn volwaardige partner geworden. M.a.w. de oude autoritaire verhouding maakt plaats voor een meer democratische relatie. Hierdoor is er veel meer kans op het groeien van een diepgaand persoonlijk ,geestelijk-affectief contact, m.a.w. op een personalisering der echtelijke verhouding in de zin van wederzijdse vriendschap tussen twee gelijkwaardige mensen, hoe verschillend van aard ook.

Aan dit geestelijk-affectieve contact bestaat thans ook een veel grotere behoefte. In de eerste plaats door het sterke functieverlies van het gezin. Wij wezen er

reeds op, dat de arbeid in het hedendaagse gezin als middel van contact en binding grotendeels is vervangen door het geestelijke contact in het gesprek. Maar er is nog een andere reden. Bestond het vroegere gezin gedurende bijna de gehele huwelijkstijd uit ouders en in huis aanwezige kinderen, dit is thans niet meer het geval als gevolg van een hele reeks van factoren: m.n. de vervroeging van de gemiddelde huwelijksleeftijd, de vermindering van het aantal geboorten, de concentratie van de geboorten der kinderen rondom de eerste vijf tot tien huwelijksjaren, het vroegere van huis gaan van de kinderen en de verlenging van de leeftijdsduur. Door dit samenspel van factoren zijn de ouders tegenwoordig gedurende een veel groter deel van de huwelijksduur alleen en dus in hoofdzaak op elkaar aangewezen[43]).

Ook in de huidige verhouding tussen ouders en kinderen staat er tegenover de schaduwzijden, in hoofdstuk II geschetst, een lichtpunt. Door de verzwakking van het ouderlijke (in het bijzonder vaderlijke) autoriteitsbesef is de afstand tussen ouders en kinderen veel kleiner geworden, waardoor er meer ruimte is gekomen voor een vertrouwelijke vriendschappelijke omgang. Ook hier zien we derhalve de oude autoritaire verhouding wijken voor een meer democratische, kameraadschappelijke relatie.

Werd het gezin, gelijk reeds opgemerkt, vroeger vooral bijeengehouden door objectieve banden (gemeenschappelijke arbeid, traditie, zeden), in het moderne gezin is de onderlinge band veel meer van geestelijk-affectieve aard. De gezinssolidariteit heeft een sterk subjectief, persoonlijk karakter gekregen. Een solidariteit, die gepaard gaat met een veel grotere zelfstandigheid en vrijheid voor vrouw en (oudere) kinderen dan vroeger. De gezinsleden bejegenen elkaar thans veel meer als zelfstandige persoonlijkheden, die binnen een zekere marge het recht hebben op een eigen levenswijze in het gezinsverband. Deze verinnerlijking van de gezinsband is evenals de grotere zelfstandigheid en vrijheid der gezinsleden, die hiermede gepaard gaat, stellig een belangrijke vooruitgang. Het moderne gezin is hierdoor echter tegelijk ook kwetsbaarder dan het vroegere. Het is ermee, gelijk Kruyt in zijn artikel: „Het gezin sedert de middeleeuwen", opmerkt, als met de democratie als regeringsvorm: ook deze is een hogere vorm van (i.c. politiek) samenleven, maar stelt dienovereenkomstig ook hogere eisen. De nieuw-gegroeide verhoudingen tussen echtgenoten en tussen ouders en kinderen onderling, gekenmerkt door een sterker persoonlijk karakter en grotere wederzijdse zelfstandigheid en vrijheid, maken eveneens nieuwe en hogere vormen van levenskunst noodzakelijk, hetgeen meer en meer wordt begrepen. Hierbij zal in de geest van het personalistische gemeenschapsideaal het juiste midden gevonden moeten worden tussen vrijheid en zelfstandigheid, nodig voor het ontplooien van de eigen individualiteit der gezinsleden, en onderlinge verbondenheid en solidariteit alsook tussen gezinsintimiteit, die het gezin beschermt tegen de verzakelijkende en vervlakkende tendenties uit het wijdere sociale milieu, en de eisen, die het maatschappelijke leven, m.n. het

godsdienstige, culturele, staatkundige en verenigingsleven in het algemeen aan de moderne mens stellen.

* * *

Wat de verhouding tussen gezin en maatschappij in het algemeen betreft, tegenover de gezinsondermijnende invloeden vanuit het wijdere sociale milieu valt een groeiend begrip te constateren voor de noodzaak van een krachtige gezinspolitiek ter ondersteuning en versterking van het gezin, dat nog altijd als het meest elementaire oefenterrein voor de kunst van samenleven wordt gezien en gewaardeerd. In het materiële vlak heeft dit, zoals bekend, geleid tot een stelsel van kinderbijslag en belastingaftrek. In het geestelijke vlak vervult het maatschappelijk werk ten deze een belangrijke taak[44]).

Een van de voornaamste functies van het maatschappelijk werk is het bevorderen van de versterking en vernieuwing der sociale milieu's, waarin de mens leeft. In de eerste plaats valt hierbij te denken aan het gezinsmilieu. Door de toenemende gezinsontbinding is het maatschappelijk werk zich in de vorm van gezinszorg steeds meer gaan bezig houden met het gezin als geheel , met alle noden en behoeften, die op dit geheel betrekking hebben.

Binnen het kader van deze gezinszorg als totale maatschappelijke zorg voor de gezinnen zijn enige specialisaties tot ontwikkeling gekomen, die betrekking hebben op gezinsnoden, waarvoor speciaal-opgeleide krachten ingeschakeld moeten worden. In de eerste plaats noemen we de gezinsverzorging, de verzorging van gezinnen door deskundige vrouwelijke krachten (gezinsverzorgsters) ter vervanging of tot hulp en voorlichting van de vrouw des huizes, die door lichamelijke of geestelijke oorzaken niet in staat is haar taak in het gezin naar behoren te verrichten. Het doel hiervan is een gezond gezinsleven in stand te houden of te herstellen. Zoals uit deze omschrijving blijkt, zijn er dus twee vormen van gezinsverzorging:

1. ter vervanging van de zieke huisvrouw, die het heft geheel uit handen moet geven;
2. tot hulp en voorlichting van de huisvrouw, die door onvoldoende scholing, geestelijke defecten, onmaatschappelijk gedrag e.d. niet in staat is haar taak in het gezin naar behoren te vervullen. Hier treedt de gezinsverzorgster dus feitelijk als opvoedster van de huisvrouw op.

Hoewel er reeds vóór 1940 sprake is van deze vorm van gezinszorg, is zij pas in de na-oorlogse ontreddering in het kader van plaatselijke, regionale en landelijke particuliere stichtingen en instellingen van onderscheiden gezindte tot volle ontplooiing gekomen. Al deze instellingen worden overkoepeld door de Centrale Raad voor Gezinsverzorging, een particulier lichaam, waarin de particuliere landelijke organisaties samenwerken en overleg plegen om de ontwikkeling der gezinsverzorging in Nederland in goede banen te leiden[45]).

Als tweede tak van gespecialiseerde gezinszorg kan genoemd worden het werk

van de bureaux voor levens- en gezinsmoeilijkheden, dat eveneens naar geestesrichting (R.K., prot.-christelijk en humanistisch) is gesplitst. Vooral na de tweede wereldoorlog, toen de echtscheidingscijfers onrustbarend stegen, is dit werk tot ontwikkeling gekomen. De bureaux trachten hulp te verlenen in die moeilijkheden van het persoonlijk leven, van huwelijk, verloving, ongehuwde staat, sexualiteit, verhouding tussen ouders en kinderen en algemene aanpassing, waarin het psychische leven alsmede de levensbeschouwing van de betrokkenen een belangrijke rol spelen zonder dat zich echter geestelijk-hygiënische complicaties voordoen. Zijn zij er, wat de huwelijksproblemen betreft, in de eerste plaats om in moeilijkheden geraakte echtgenoten te helpen, wanneer het conflict nog niet tot een echtscheidingsaanvrage heeft geleid, ook nadat het zover is gekomen, kunnen zij nuttig werk doen. De wet tot het tegengaan van lichtvaardige echtscheidingen, die in 1955 eindelijk het staatsblad heeft bereikt, opent dan ook terecht de mogelijkheid deze bureaux in te schakelen in de nieuwe verzoeningsprocedure, waarin de wet voorziet.
De verzoeningspoging, die in de practijk tot een formaliteit zonder enige reële betekenis was geworden, is door de nieuwe wet n.l. in handen gelegd van een speciale gezinsrechter, die wordt bijgestaan door een gezinsraad. Deze kan zelf het initiatief nemen tot inschakeling van genoemde bureaux. Het kan ook gebeuren krachtens een aanwijzing van de gezinsrechter aan de gezinsraad. Het werk van de bureaux voor levens- en gezinsmoeilijkheden staat intussen nog in de kinderschoenen. Een definitieve vorm hebben zij nog niet gevonden[46]).
Een derde vorm van gespecialiseerde gezinszorg is bezig zich te ontwikkelen rondom het maatschappelijk onaangepaste, asociale gezin. Tijdens en na de laatste oorlog is dit maatschappelijke euvel, dat wortelt in een toenemende vereenzaming der betrokken gezinnen, vooral in de grote steden op onrustbarende wijze toegenomen. Het wordt bestreden door gespecialiseerd gezins- en wijkwerk en, voor wat de allermoeilijkste gevallen betreft, door opneming der gezinnen in speciale gezinsoorden. Het werk in deze oorden heeft zich geleidelijk ontwikkeld uit een door de laatste wereldoorlog geschapen noodtoestand. Bezettingsomstandigheden hebben er n.l. toe geleid, dat grote bevolkingsgroepen, voornamelijk uit de stedelijke centra, naar elders werden verplaatst. Dit was o.a. het geval met een groot deel der bevolking van Rotterdams binnenstad na het bombardement van 1940. Hierbij werd al spoedig gebruik gemaakt van leegstaande werkverschaffingskampen in het Noord-oosten van ons land. In deze kampen werden veel asociale gezinnen ondergebracht. Men begreep spoedig, dat men vooral deze gezinnen niet zonder meer aan hun lot kon overlaten en dat behalve huisvesting hier ook andere, met name maatschappelijke hulp moest worden verleend. Aanvankelijk dus bedoeld als huisvestingsmaatregel is hieruit langzamerhand een proeve tot maatschappelijke heropvoeding gegroeid. De opneming der gezinnen vindt thans nog plaats op basis van vrijwilligheid[47]).

Om aan het euvel der onmaatschappelijke gezinnen afdoende het hoofd te kunnen bieden is door de Commissie-Eyssen in haar rapport „Onmaatschappelijke Gezinnen", in 1951 aan de Minister van Justitie uitgebracht, voorgesteld een wettelijk geregeld overheidstoezicht voor deze gezinnen, dat er naar streeft de wederaanpassing aan de maatschappij zoveel mogelijk te bereiken, terwijl de gezinnen in de vrije maatschappij blijven vertoeven. Pas wanneer langs deze weg geen aanpassing mogelijk is, stelt zij voor de wederaanpassing dezer gezinnen na te streven buiten het gewone maatschappelijke milieu in speciale inrichtingen. Dit voorstel is uitgewerkt in een wetsontwerp. Een gezin kan volgens dit ontwerp door de arrondissementsrechtbank onder toezicht worden gesteld, indien het maatschappelijk verworden is en uitzicht op opheffing van deze toestand zonder overheidsingrijpen ontbreekt.
Daar dit toezicht diep ingrijpt in het familieleven en de levensbeschouwing daarom nauw hierbij betrokken is, moet de uitoefening van dit toezicht volgens de commissie bij voorkeur in handen worden gesteld van het particuliere initiatief. De commissie ziet in deze (particuliere) wijze van uitoefening de beste waarborg voor het slagen van deze sociale zorg. En terecht. De particuliere zorg immers, vooral waar zij op godsdienstige basis berust, kan met veel sterkere zedelijke kracht en veel dieper moreel effect op het onmaatschappelijke gezin inwerken dan de uiteraard meer zakelijk-abstract ingestelde, ambtelijke overheidszorg.
Het zal echter nog wel even duren, voordat een wetsontwerp in de geest van de commissie-Eyssen wordt ingediend. Over enkele uitgangspunten van haar voorstel wordt in verschillende kringen nog uitvoerig van gedachten gewisseld, o.a. over het zeer belangrijke uitgangspunt, of en in hoeverre gedwongen verblijf in inrichtingen aanvaardbaar is. Bovendien zijn de particuliere organisaties, waaraan de uitvoering der voorgestelde maatregelen voor een zeer belangrijk deel wordt opgedragen, nog niet aanwezig. Intussen wordt wel reeds onderzocht – dit deelde minister Van Thiel mede in zijn Memorie van Antwoord aan de Tweede Kamer betreffende de begroting van zijn departement voor 1955 – hoe deze moeilijkheden kunnen worden ondervangen en op welke wijze een wettelijke regeling kan worden ontworpen, die in de huidige ontwikkelingsfase van het maatschappelijk werk uitvoerbaar is.

* * *

Hiernaast worden nog tal van andere activiteiten ontplooid ter ondersteuning en versterking van het gezin (moederschapszorg, voorlichting op huishoudelijk, hygiënisch en paedagogisch gebied, medisch-opvoedkundige bureaux, enz.) Terwille van een nog beter overwogen beleid ten aanzien van het gezin heeft men, vooral van katholieke zijde, sinds enige jaren de oprichting van een Gezinsraad als breed samengesteld adviesorgaan op het uitgestrekte terrein van de gezinsbelangen bepleit. In 1955 is deze Raad – officieel „Nationale Gezins-

raad" geheten – eindelijk tot stand gekomen. De leden ervan worden aangewezen door de Nationale Contactcommissie voor Gezinsbelangen op voordracht van de verschillende organisaties, die zich op het gebied van het gezin bewegen. Hiermede heeft het streven naar een gezond gezinsleven weer een nieuwe krachtige stimulans gekregen.

§ 2. VERNIEUWING EN VERSTERKING VAN HET WIJDERE SOCIALE MILIEU

a. SOCIALE GRONDRECHTEN

Ook in het wijdere sociale milieu is er een opmerkelijke tendenz naar vernieuwing en versterking in de geest van het personalistische gemeenschapsideaal waar te nemen. Zoals gezegd zal het secundaire, wijdere levensmilieu nimmer geheel kunnen worden omgevormd tot een personalistische gemeenschap. De tweepoligheid van het personalistische gemeenschapsideaal zal hier nooit geheel in een volmaakte synthese opgelost kunnen worden. Hierin zal men echter wel meer slagen, naarmate de mensen de zakelijke, secundaire gemeenschappen meer ervaren als hun gemeenschap, d.w.z. als gemeenschap, welke zij door eigen wil en activiteit in stand houden en ontwikkelen.
Binnen het kader van het streven naar vernieuwing en versterking van het wijdere sociale milieu in de geest (zoveel mogelijk) van het personalistische gemeenschapsideaal zullen wij nu eerst aandacht wijden aan de sociale grondrechten.[48])
Gelijk bekend heeft de Algemene Vergadering van de Organisatie der Verenigde Naties in haar Plenaire Zitting van 10 December 1948 met algemene stemmen, waarbij slechts acht staten zich van stemming onthielden (de Slavische landen, de Unie van Zuid-Afrika en Saoedi-Arabie) de z.g. Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aangenomen. Deze Verklaring bestaat enerzijds uit de „oude" burgerlijke, individuele grondrechten, anderzijds uit de nieuwe, sociale grondrechten.
Eerstgenoemde rechten hebben, zoals wij reeds zeiden, betrekking op de individualiteit van de mens. Een eenzijdige accentuering ervan heeft in het verleden geleid tot een individualistisch-liberaal vrijheidsideaal, waarbij men ervan uitging, dat de mens in zichzelf alle mogelijkheden zou bezitten om tot volledige zelfontplooiing te komen, niet beseffend, dat de mens in zijn zelfverwerkelijking essentieel is aangewezen op het gemeenschapsleven. Met als gevolg het tekortschieten der mogelijkheden bij de gemiddelde mens om tot volle persoonlijkheidsontplooiing te geraken. De sociale grondrechten zijn het onmisbare complement van de individuele vrijheidsrechten. Zij richten zich n.l. op de verwerkelijking van het andere, verwaarloosde aspect van de mens, zijn sociale natuur. In personalistische geest opgevat, beogen zij de totstandkoming van

een maatschappij, welke de mogelijkheid biedt tot volledige persoonlijkheidsontplooiing, zelfverwerkelijking voor iedereen (cfr art. 22 e.v.).
Deze rechten zijn resp. van sociaal-economische (betrekking hebbend op arbeid, rechtvaardige en gunstige arbeidsvoorwaarden en beloning en op sociale zekerheid), sociaal-medische (betrekking hebbend op gezondheidszorg) en sociaal-culturele aard (o.a. betrekking hebbend op onderwijs, dat gericht moet zijn op de volle ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid, en op vrije tijd).
In 1951 is door de Algemene Vergadering der Verenigde Naties besloten over te gaan tot het opstellen van twee afzonderlijke verdragen voor de in de Universele Verklaring samengekoppelde individuele en sociale grondrechten. Een splitsing, welke valt toe te juichen gezien het onderscheiden karakter van beide soorten van grondrechten. In 1954 heeft de Commissie inzake de Rechten van de Mens beide ontwerp-verdragen voltooid. Hun definitieve vorm hebben zij echter nog niet gekregen.

* * *

De sociale grondrechten zijn geen individuele rechten van de burger zoals de oude vrijheidsrechten en kunnen dan ook niet als zodanig geformuleerd worden. In tegenstelling met de burgerlijke vrijheidsrechten houden de sociale grondrechten n.l. een eis tot verwezenlijking in, welke m.n. de staatsoverheid een positieve taak op de schouders legt, t.w. het hare bij te dragen tot verwezenlijking van de economische, medische en culturele waarden, waarop de sociale grondrechten betrekking hebben en die voor de zelfverwerkelijking van de mens in het algemeen noodzakelijk zijn.
De mens heeft als lid van de gemeenschap op de vervulling van deze taak door de overheid een natuurlijk recht. Hij kan immers zijn natuurlijke plicht tot zelfverwerkelijking slechts in gemeenschapsverband vervullen en heeft daarom als lid van de gemeenschap, waarop hij van nature is aangewezen, de staatsgemeenschap, het recht, dat deze hem hiertoe in staat stelt. De sociale grondrechten leggen dus de staat positieve verplichtingen op, n.l. om naar bepaalde doeleinden (waarden) te streven. Als zodanig kunnen zij beschouwd worden als de rechtsgrond, waarop deze verplichtingen berusten. Positief-rechtelijk kunnen zij het best geformuleerd worden als instructienormen voor de overheid. De absolute wijze, waarop zij in de Universele Verklaring omschreven zijn, geeft hun karakter niet juist weer.
De grote moeilijkheid is de overheidstaak en -verantwoordelijkheid ten deze, de bijdrage, waartoe zij verplicht is en die haar dan ook rechtens toekomt, juist af te grenzen. We staan hier voor een vraagstuk, waarvan de oplossing door Fromm terecht als één van de voornaamste taken van de huidige samenleving is gesteld. De oplossing is gelegen in de nauwgezette, consequente beleving en toepassing van het personalistische principe der subsidiariteit. Krachtens dit beginsel is het de specifiek-eigen taak van de staatsoverheid in dezen het scheppen

van zodanige voorwaarden, dat de mens door eigen activiteit en in vrije samenwerking met zijn medemensen zich de waarden, waarop de sociale grondrechten betrekking hebben, kan verwerven. M.a.w. van de taak en verantwoordelijkheid, welke de sociale grondrechten op de schouders der overheid leggen, dient deze zich primair op indirecte wijze te kwijten door het ordenen (stimuleren, steunen, coördineren) van de spontaan van beneden af ontplooide activiteit overeenkomstig de eisen van het algemeen welzijn.[49])

Zowel in liberale en protestants-christelijke als in socialistische kring breken zich, zoals wij elders hebben uiteengezet,[50]) t.a.v. de staatstaak te dezer zake opvattingen baan, die de personalistische visie opmerkelijk naderbij komen, zodat de verwachting mag worden gekoesterd, dat er t.a.v. dit gewichtige punt een gemeenschappelijke personalistische rechtsovertuiging groeit, welke een synthese beoogt van de voor 's mensen zelfverwerkelijking onontbeerlijke elementen van vrijheid en gebondenheid.

* * *

In het in Januari 1954 gepubliceerde ontwerp-grondwet der staatscommissie tot herziening van de grondwet (ingesteld bij K.B. van 17 April 1950) worden in het tiende hoofdstuk enige belangrijke sociale grondrechten in de vorm van instructienormen vastgelegd. Bevordering van maatschappelijk nuttige arbeid (onder zedelijk, sociaal en economisch bevredigende omstandigheden verricht), bevordering van een gepaste mate van medezeggenschap, sociale zekerheid en de voorziening in sociale noden – een al te vage term, waaronder blijkens de toelichting in het Eindrapport b.v. de wijkverpleging, de t.b.c.-bestrijding, het werk voor onvolwaardigen en de verzorging van debielen en zwakzinnigen valt – worden tot voorwerp van aanhoudende overheidszorg gemaakt.

Tegen de opneming der sociale grondrechten in de vorm van instructienormen bestaat o.i. op zich geen bezwaar. De grondwet is immers de historische belichaming van de grondbeginselen van het staatsbestel en hiertoe behoren in onze tijd stellig de beginselen, waaraan de sociale grondrechten uitdrukking geven. In de rechtsontwikkeling van de laatste halve eeuw hebben deze beginselen reeds in belangrijke mate hun positiefrechtelijke omlijning en precisering gevonden in tal van wetten en besluiten. De wijze, waarop zij in het ontwerp der staatscommissie zijn geformuleerd, is o.i. echter weinig geslaagd.

In de eerste plaats leggen zij uitsluitend het accent op de overheidstaak. Dit is uit principieel oogpunt weinig bevredigend. Het brengt ook het gevaar met zich mede, dat de overheid de grenzen van haar taak en verantwoordelijkheid als boven omlijnd overschrijdt. Het is daarom gewenst, dat in het kader van een hoofdstuk inzake de sociale grondrechten overeenkomstig het subsidiariteitsbeginsel de zelfwerkzaamheid der burgers en van de door hen gevormde gemeenschappen als recht voorop wordt gesteld en in samenhang hiermede de plicht van de overheid om de particuliere zelfwerkzaamheid zoveel mogelijk

te bevorderen. Zoals gezegd groeit er te dezer zake een gemeenschappelijke rechtsovertuiging. In verband met laatstgenoemde overheidsplicht, welke in het ontwerp van de staatscommissie in artikel 209 b, betrekking hebbend op de voorziening in sociale noden, is vastgelegd los van het recht van zelfwerkzaamheid, ware ook te denken aan een opdracht aan de wetgever om, voorzover mogelijk, regels te stellen t.a.v. de subsidieverlening.
In de tweede plaats dienen de nieuwe grondwetsartikelen zorgvuldiger en duidelijker geredigeerd te worden. Door de vaagheid van formulering in het ontwerp zijn ze thans voor zeer verschillende uitlegging vatbaar. O.a. is het gewenst de term „overheid", die op vele organen – formele wetgever, Kroon, de overheid van provincie, gemeente, bedrijfschappen – kan slaan, te verduidelijken. Tot dusverre gebruikt de grondwet te dezer zake – m.n. wat de zorg t.a.v. het onderwijs en het armbestuur betreft – de duidelijke term: regering.
Ten derde: zoals C. H. F. Polak in zijn prae-advies terecht schrijft, heeft een instructienorm slechts geringe waarde, wanneer daarin niet aan een bepaald overheidsorgaan een duidelijk omschreven opdracht wordt gegeven, hetgeen in de voorgestelde artikelen geheel ontbreekt.
Het verdient daarom aanbeveling – in aansluiting aan de bestaande grondwet, waarin reeds tal van zaken aan de wetgever ter regeling worden opgedragen – de artikelen aan te vullen met opdrachten aan de wetgever tot nadere regeling der betreffende materie.
Tenslotte: de sociale grondrechten zijn in dit hoofdstuk niet volledig opgenomen. Ook in dit opzicht behoort het hoofdstuk te worden aangevuld. Met name dient een afzonderlijke bepaling te worden gewijd aan de gezondheidszorg als voorwerp van aanhoudende overheidsbemoeiing. Het is weinig bevredigend dat grondrecht te willen omvatten in het artikel, dat betrekking heeft op de voorziening in sociale noden, zoals de toelichting hierop in het Eindrapport suggereert. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is op dit punt overigens evenzeer onvolledig. Wel vindt men in de inleiding tot het Statuut der Wereldgezondheidsorganisatie het genot van een zo goed mogelijke gezondheidstoestand, zoals het daarin heet, uitdrukkelijk als één van de grondrechten van ieder mens erkend.
Ook de volksopvoeding in ruime zin genomen verdient als voorwerp van aanhoudende overheidszorg in dit hoofdstuk te worden vermeld. Het gaat hier immers om een sociaal-culturele activiteit, welke in onze tijd van toenemende betekenis wordt naast het onderwijs. Zij is – wij komen hierop nog nader terug – een onmisbaar complement van het recht op vrije tijd, dat in dit hoofdstuk eveneens ontbreekt. Verder vallen als factoren, welke de volksopvoeding van groeiend belang doen worden, te noemen verschijnselen als: de verdringing van het gesloten agrarische door het open industriële milieu met als gevolg een wegvallen der oude beschermende groepstradities, waardoor velen hun vroegere

levensovertuiging kwijtraken en tot nihilisme vervallen; de veroudering der schoolkennis als gevolg van de snelle wetenschappelijke, staatkundige en maatschappelijke evolutie; en het democratiseringsproces, dat zich in onze eeuw voltrekt op politiek gebied en in het bedrijfsleven en dat een grotere intellectuele zowel als morele ontwikkeling van het volk noodzakelijk maakt. Gezien deze toenemende betekenis is het o.i. alleszins gerechtvaardigd de volksopvoeding in dit hoofdstuk, betrekking hebbende op de sociale grondrechten, als voorwerp van aanhoudende overheidszorg op te nemen.
Een van de sociaal-culturele rechten – het onderwijs – is in een apart hoofdstuk geregeld. Historisch gezien is dit wel begrijpelijk, maar uit het oogpunt van juiste grondwetssystematiek is het misplaatst. Ook dit grondrecht dient in het nieuwe hoofdstuk ondergebracht te worden.

b. FEITELIJKE VERWEZENLIJKING

Persoonlijkheidsontplooiing in het industriële arbeidsproces

Ten aanzien van de feitelijke verwezenlijking der waarden, waarop de sociale grondrechten betrekking hebben, nog enige kanttekeningen. Wat de realisering der sociaal-economische, sociaal-medische, en sociaal-culturele waarden in ons land betreft, te dezer zake is door overheid en particulier initiatief al zeer veel tot stand gebracht. Wij hebben hiervan elders reeds een overzicht gegeven[51]) en bepalen ons hier daarom tot enige aanvullende beschouwingen ten aanzien van punten, die voor de bevordering der persoonlijkheidsontplooiing van allen van bijzonder belang zijn.
In de eerste plaats dan het sociaal-economische aspect. Bij alle resultaten, die er ten deze reeds bereikt zijn („full employment"-politiek, aanzienlijke verbetering der arbeidsvoorwaarden via collectieve arbeidsovereenkomsten en bindende loonregelingen, waarborging der bestaanszekerheid door middel van een stelsel van publiekrechtelijke verzekering tegen de geldelijke gevolgen van ongeval, ziekte, invaliditeit, werkloosheid en ouderdom), worstelt men hier nog met het ernstige probleem van de beknotting der persoonlijkheidsontplooiing in het industriële arbeidsproces door de toenemende mechanisering, rationalisering en specialisering van de industriële arbeid, waardoor deze verwordt tot geestdodend routinewerk, of zoals Kuylaars haar genoemd heeft: „geestelijk-gedraineerde arbeid".[52]) Bij deze arbeid wordt van de arbeider practisch geen geestelijke activiteit meer gevraagd. Zijn taak is teruggebracht tot een eindeloze herhaling van een uiterst eenvoudige handeling. Het gevolg hiervan is, dat de arbeider zelf „geestelijk gedraineerd" raakt. Een geestelijke leegte maakt zich van hem meester en dit niet alleen tijdens de arbeid. Langzamerhand strekt deze zich ook uit over zijn privéleven. En na verloop van tijd is hij dan ook niet meer

tot enige zelfstandige geestelijke activiteit in staat, is daar zelfs kopschuw voor geworden.
Ter bestrijding van deze fatale tendentie in het industriële arbeidsproces, welke de werkende mens steeds meer van zijn arbeid en arbeidsmilieu vervreemdt, bepleit men een methodiek van „taakverruiming", die de te ver doorgevoerde arbeidssplitsing gedeeltelijk weer ongedaan maakt door de arbeidscycli van de afzonderlijke daarvoor in aanmerking komende arbeiders geleidelijk aan te vergroten, zodat er weer enige speelruimte komt voor technische vaardigheid, initiatief en verantwoordelijkheid. Hierbij worden twee vormen onderscheiden: horizontale taakverruiming, waarbij het niveau van de arbeid practisch gelijk blijft, maar een zekere afwisseling in de werkzaamheden optreedt (de arbeider krijgt achtereenvolgens twee, drie of meer uiteenlopende werkzaamheden te verrichten, welke niet per se op elkaar aansluiten of een zinvol geheel vormen) en verticale taakverruiming. Deze laatste vorm van verruiming heeft tot gevolg, dat het werk niet alleen meer variatie biedt, doch ook hogere eisen gaat stellen. Zij kan worden tot stand gebracht door de arbeider een groter onderdeel van het product te laten vervaardigen en bovendien door in de arbeidscyclus de voorbereidende en contrôlerende werkzaamheden op te nemen zoals het instellen van de machine en het onderhoud daarvan en het contrôleren van het product op afmetingen en kwaliteit.
De mogelijkheden van taakverruiming zijn reeds bewezen in de electro-technische, de auto-, de machine-, de rijwiel-, de confectie-, de sigaren- en sigaretten-, en de voedingsmiddelen-industrie.
Niet alleen uit sociaal, maar ook uit bedrijfs-economisch oogpunt blijkt taakverruiming een gunstige maatregel te zijn. Naar de ervaring heeft geleerd, wordt de productiviteit van de arbeid n.l. in belangrijke mate bevorderd door een zodanige inschakeling van de arbeider, dat hij ook geestelijke activiteit kan ontplooien.[53])
Hiernaast kan en moet de geestelijk-drainerende arbeid indirect worden bestreden door verbetering van de menselijke verhoudingen. Uit onderzoekingen te dezer zake is n.l. gebleken, dat de arbeider goede menselijke verhoudingen in het bedrijf als compenserend ervaart voor de verveling en de tegenzin, welke hij in zijn werk ondervindt.[54]) Op de factor der goede menselijke verhoudingen komen wij verderop nog terug, wanneer wij nader aandacht schenken aan het vernieuwingsstreven in het menselijke werkmilieu.

Geestelijke gezondheidszorg

Wat het sociaal-medische aspect der grondrechten aangaat, in het kader van het streven naar een gezonde persoonlijkheidsontplooiing van allen is van groot belang de uitbreiding van de gezondheidszorg tot de geestelijke volksgezondheid, welke zich manifesteert in de geestelijke gezondheidsbeweging, sinds 1948 belichaamd in de „World Federation for Mental Health". Te onzent is hierbij

aangesloten de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid, die in deze beweging een belangrijke plaats inneemt. De wereldfederatie is een uitvloeisel van het wereldcongres voor geestelijke volksgezondheid, dat in 1948 te Londen is gehouden. Ook op dit gebied zien we een ontwikkeling van negatieve naar positieve zorg. Lag het accent aanvankelijk op bestrijding van geesteszieken, naarmate de kring van geestelijk-hygiënische activiteit zich verruimde, verschoof dit meer en meer naar positieve bevordering van de geestelijke gezondheid.

Deze evolutie komt ook tot uiting in de omschrijving van het begrip „geestelijke gezondheid". Werd hieronder in het begin verstaan het afwezig zijn van psychische ziekten, op bovengenoemd congres werd het omlijnd als: die conditie, welke een optimale ontwikkeling in fysiek, intellectueel en emotioneel opzicht van het individu toelaat, voorzover deze verenigbaar is met die van andere individuen. Een goede gemeenschap, zo werd eraan toegevoegd, is een gemeenschap, die dit aan haar leden verzekert. Een communis opinio bestaat er ten aanzien van de omschrijving van het begrip „geestelijke gezondheid" overigens nog niet. Wel wijzen de meeste definities in dezelfde richting. In de komende decennia valt een grote ontwikkeling op dit nieuwe terrein van gezondheidszorg te verwachten.[55]) Een ontwikkeling, die van bijzondere betekenis is voor de bestrijding van het verschijnsel der vereenzaming als meest fundamentele nood van onze tijd, dat, zoals in de moderne neurosenleer wordt erkend, een voorname oorzaak is van de psychische stoornissen, waardoor veel moderne mensen worden gekweld.

Zoals in een na het congres van 1948 gepubliceerd manifest van de Wereldfederatie wordt erkend, kan het nastreven van geestesgezondheid niet los gemaakt worden van de levensbeschouwing. Vandaar, dat binnen het kader der algemene geestelijke gezondheidsbeweging zich met name een katholieke gezondheidszorg ontwikkelt, welke te onzent organisatorisch is gebundeld in de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid en het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg. Dat er voor deze katholieke gezondheidszorg een belangwekkende taak is weggelegd, is uit publicaties van de laatste tijd duidelijk aan de dag getreden. Zo is er op het gebied van de geestelijke gezondheidszorg in katholieke kring nog veel te verrichten in verband met de opvoeding. Naar Buytendijk op basis van inlichtingen, hem verschaft door een aantal vooraanstaande opvoedkundigen, psychologen en psychiaters, in het licht heeft gesteld, wekt de paedagogische situatie van het katholieke volksdeel uit het oogpunt van de geestelijke volksgezondheid n.l. ernstige bezorgdheid.[56])

Men constateert bovenal het veelvuldig voorkomen van een onvoldoende ontwikkeling tot verantwoordelijkheidsbesef, een onvermogen om vrije beslissingen te nemen, een neiging om zich geheel en al aan te passen aan het oordeel van de omgeving, m.a.w. massificatie. Reeds op jeugdige leeftijd, aldus Buytendijk,[57])

wordt de grondslag van deze onvolwaardigheid gelegd. Nu is juistgenoemd verschijnsel niet iets, dat alleen in het katholieke volksdeel voorkomt. Het is een uiting van het massificatie-proces, dat, zoals wij boven zagen, zich tot alle kringen onzer samenleving uitstrekt en voortvloeit uit de algemene sociale situatie. Men kan daarom hoogstens zeggen, dat de katholieke paedagogische situatie een bijzondere factor is in dit proces. Deze ongunstige persoonlijkheidsontplooiing in katholieke kring is te wijten aan de veelal onvoldoende persoonlijkheidsvorming der jonge katholieken.[58])

Algemeen culturele ontplooiing

Wat tenslotte het sociaal-culturele aspect der grondrechten betreft, hoewel ook op dit gebied te onzent door particulier initiatief en overheid reeds veel is gedaan, ligt deze arbeid toch belangrijk ten achter bij de verwezenlijking der sociaal-economische en -medische waarden. Bij het streven naar persoonlijke zelfverwerkelijking van allen is zij echter van kardinale betekenis. Daarom dient aan de realisering van dit onderdeel der sociale grondrechten voor de toekomst bijzondere aandacht geschonken te worden.

Het kernprobleem hierbij is, hoe de grote vereenzaamde massa, die thans ten prooi is aan het massificatie-proces, tot waarachtige culturele ontplooiing te brengen, hoe haar om te vormen tot cultuurmens, m.a.w. hoe een werkelijke volkscultuur te kweken, waarin ieder zich weer gebonden gevoelt door een transcendentele wereld van objectieve waarden en normen en hiernaar zijn leven inricht. Aan het ideaal van de „cultuurmens" kunnen allen deelachtig worden, gelijk E. de Bruyne terecht betoogt,[59]) mits men dit ideaal maar juist omlijnt, n.l. als de mens, die het wezenlijke weet te scheiden van het bijkomstige, niet verloren gaat in de massa, doch zichzelf bezit als zelfstandige personale eenheid, niet streeft naar veelweterij, maar naar levenswijsheid, niet naar snobisme, doch naar smaak, zich niet verliest in de vele vluchtige contacten en oppervlakkige, onpersoonlijke relaties, welke zo kenmerkend zijn voor het maatschappelijke leven van onze tijd, maar, waar mogelijk, tot een waarachtige persoonlijke ontmoeting met de medemens tracht te komen, kortom als een harmonisch uitgegroeide persoonlijkheid, een geestelijk volwassen mens, die zich gebonden weet door een transcendentele wereld van objectieve waarden en normen en opgaat in de poging de wereld op de plaats, waar hij staat, hiernaar om te scheppen ter verheerlijking Gods.

Een volkscultuur, die door dit cultuurideaal wordt gedragen en gevoed, leidt niet tot verschrompeling der actief-scheppende culturele élite – het grote gevaar, dat dreigt, wanneer de cultuur zich tot het volk uitbreidt – en daarmede van de cultuur, die immers voortdurend gevoed en geactiveerd moet worden door een zich telkens vernieuwende creatieve élite, wil zij niet verwelken tot civilisatie. Wat de verwezenlijking van dit cultuurideaal betreft, een gunstige factor ten deze is de krachtige reactie, welke in onderwijs en volksopvoeding is waar te

nemen tegen het intellectualisme, dat onderwijs en volksopvoeding gelijkstelt met kennisvermeerdering, overtuigd als het ervan is, dat vóór alles kennis en wetenschap de mens gelukkiger en rijker maken. Hiertegenover wint steeds meer de gedachte veld, dat onderwijs en volksopvoeding dienstbaar moeten worden gemaakt aan alzijdige persoonlijkheidsvorming en niet uitsluitend gericht mogen zijn op verstandelijke ontwikkeling.
Deze persoonlijkheidsvorming is een gebiedende eis des tijds. Kon voorheen een onvoldoende uitgegroeide persoon door de overwegend gesloten agrarische structuur der samenleving en de daarin heersende normen en tradities zich nog wel staande houden en voor vele gevaren worden behoed, dit is thans niet meer het geval, nu het besloten agrarische milieu ten gevolge van de maatschappelijke ontwikkeling steeds meer verdrongen wordt door het open industriële milieu en de mensen hierdoor meer en meer op zich zelf komen te staan. De onderlinge contrôle, welke voor de geestelijk zwakken op het platteland zulk een sterk correctief betekent, is in dit open milieu geheel weggevallen. Deze ontwikkeling maakt dringend nodig het kweken van een persoonlijke, bewust doorleefde religieus-zedelijke overtuiging, welke een helder en vast besef geeft van de juiste hiërarchie der levenswaarden, alsook de training in zelfstandig en critisch denken en het stimuleren van eigen initiatief en verantwoordelijkheidsgevoel. Door een dergelijke persoonlijkheidsvorming dient de moderne mens opgevoed te worden tot karaktervastheid tegenover het enorme magnetisme van de massa, waaraan hij in onze tijd in zo hevige mate is blootgesteld.

* * *

Bij het kweken van een waarachtige volkscultuur in bovenbedoelde zin valt thans in de eerste plaats te denken aan de grote massa jeugdige, ongeschoolde fabrieksarbeiders en -arbeidsters, die door een groot aantal samenwerkende factoren ernstig belemmerd worden in hun uitgroei tot geestelijke volwassenheid, zoals de laatste jaren door tal van publicaties in het licht is gesteld.[60]) Een zeer belangrijke belemmerende factor is het feit, dat zij na het verplichte lager onderwijs in het algemeen zonder enigerlei verdere vorming in het bedrijfsleven gaan, terwijl zij juist in de zo gevoelige en kwetsbare periode der puberteit zijn. Een situatie, waarin zij er spoedig toe komen de volwassene te gaan spelen, m.a.w. een schijnvolwassenheid aan te nemen welke slechts bestaat in het overnemen van uiterlijke gedragingen. Er vindt derhalve slechts een zuiver uiterlijke aanpassing plaats. Innerlijk blijft de geheel op volwassenen ingestelde wereld van het moderne bedrijf, waarin het mens-zijn veelal vervallen is tot een nummerbestaan, hun volkomen vreemd. Zij hebben er geen enkele binding mee. Er is trouwens bij deze jeugd van geen enkele werkelijke binding sprake, ook niet met de jeugd- en vakbeweging. Voorzover er een religieuze binding aanwezig was, toen zij de school verlieten, verkwijnt deze snel in de nieuwe wereld, waarin zij binnentreden en waarin niets herinnert aan

een hogere wereld dan de stoffelijke. Zij zijn, zo kan men zonder overdrijving zeggen, in de letterlijke zin van het woord los-bandig. De grootste nood, waaronder zij gebukt gaan, is dan ook hun diepe vereenzaming. Dat zij in deze situatie zonder slag of stoot ten offer vallen aan het massificatieproces, behoeft geen nader betoog, evenmin, dat een uitbouw van hun levensvorming na het lager onderwijs naast andere maatregelen hoogst urgent is. Van vele zijden, ook van de kant van de beide Kamers der Staten-Generaal, is dan ook sterk aangedrongen op zodanige uitbouw in de vorm van verlenging der leerplicht met twee jaar volledig, bij de individuele mogelijkheden aangepast, dagonderwijs gepaard gaande met een overeenkomstige verhoging van de arbeidsgerechtigde leeftijd, terwijl als overgangsmaatregel de invoering van verplicht partieel onderwijs gedurende één of een halve dag per week tot de leeftijd van 18 jaar wordt bepleit (na invoering der leerplichtverlenging tot 16 jaar te handhaven voor de leeftijdsklassen van 16 tot 18 jaar).
De leerplichtverlenging als voorgesteld zal o.a. tot gevolg hebben, dat de puberteitsontwikkeling van deze groep zich in het meer beschutte schoolmilieu aanmerkelijk ongestoorder kan voltrekken. De subcommissie-Banning acht een dergelijke verlenging der leerplicht het voornaamste middel om tot verbetering van de bestaande situatie ten deze te geraken. Als doel van dit voortgezette onderwijs stelt zij – terecht – de persoonlijkheidsvorming voorop.
Gelijk bekend wordt het „part-time" onderwijs voor de meisjes al enige jaren door de Mater Amabilis- en Zonnebloemscholen op basis van vrijwilligheid gegeven. Ook komt er meer en meer belangstelling voor het stichten van dergelijke „levensscholen" voor jongens. In de practijk is inmiddels gebleken, dat dit vormingswerk vaak niet voldoende effect sorteert, als niet tegelijkertijd het gezinsmilieu, waaruit deze jeugd stamt, beïnvloed wordt. Het moet daarom aangevuld worden door gezinswerk, waardoor ook de gezinnen, waaruit de bedrijfsjeugd komt, betrokken worden bij deze vormingsarbeid.
Invoering der bepleite leerplichtverlenging tot 16 jaar is op korte termijn overigens niet te verwachten gezien de grote moeilijkheden, die hier nog te overwinnen zijn (het ontbreken van een adaequaat leerplan, het gebrek aan leerkrachten, aan scholen en andere gebouwen enz.).[61])
De voordelen, die individueel en algemeen bij een dergelijke verlenging der leerplicht zouden worden verkregen, zijn echter zo belangrijk dat invoering van deze maatregel in de komende jaren beslist noodzakelijk moet worden geacht. De regering is dit ook van plan. Bij de voorstellen ten aanzien van de structuur van het voortgezet onderwijs, zoals neergelegd in de Tweede Onderwijsnota, is zij n.l. uitgegaan van de gedachte, dat de leerplicht binnen afzienbare tijd met één jaar en op den duur met twee jaren zal worden verlengd, terwijl een verplichting tot partieel onderwijs en verdere vorming in aansluiting aan het verplichte volledige dagonderwijs eveneens wordt overwogen, dit laatste om een geleidelijke overgang naar de maatschappij mogelijk te

maken, hetgeen van groot belang is voor een evenwichtige persoonlijkheidgroei. De in uitzicht gestelde leerplichtverlenging zal de meisjes meer ten goede komen dan de jongens. Het percentage van de jongens, dat na vervulling der leerplicht nog voortgezet onderwijs ontvangt, is n.l. aanzienlijk hoger dan dat van de meisjes.[62])

* * *

Voor het verwezenlijken van het ideaal van een algemene culturele ontplooiing is in het algemeen ook van groot belang het streven naar gelijke ontwikkelingskansen voor allen. Sinds de invoering van de Leerplichtwet, welke het lager onderwijs van een voorrecht van enkelen maakte tot een recht en een plicht voor allen, heeft dit sociaal-culturele ideaal steeds meer veld gewonnen en in onze tijd ontmoet het weinig bestrijding meer. De regering heeft zich te onzent meermalen voor dit ideaal uitgesproken. In de Memorie van Antwoord omtrent de algemene politieke beschouwingen over de Rijksbegroting voor 1953 aan de Eerste Kamer gaf zij uitdrukkelijk als haar mening te kennen, dat aan alle kinderen van ons volk, die daarvoor de nodige capaciteiten bezitten, gelijke ontwikkelingskansen behoren te worden gegeven. Ter realisering van dit ideaal is eerst een progressieve regeling van het schoolgeld ingevoerd. Hierbij is thans gekomen een gedeeltelijke afschaffing van het schoolgeld, n.l. voor de leerplichtige jeugd. Tevens wordt dit ideaal nagestreefd via een stelsel van studietoelagen (renteloze voorschotten en studiebeurzen) voor minvermogende jonge mensen met de nodige capaciteiten. De studietoelagen worden tot nog toe, althans wat het V.H.M.O., het middelbaar technisch en het hoger onderwijs betreft, grotendeels uitgekeerd in de vorm van renteloze voorschotten. Terecht is hiertegen van verschillende zijden bezwaar gemaakt. De renteloze voorschotten leggen immers veelal een te zware last op de schouders der afgestudeerden – bedoeld zijn hier in het bijzonder de academici – die, wanneer zij eindelijk zover zijn, dat zij een loopbaan kunnen beginnen en een gezin stichten, nog met een vaak aanzienlijke schuld zitten. Een verschuiving van het zwaartepunt naar de zijde der studiebeurzen is daarom alleszins gewenst en wordt door de regering nu ook nagestreefd.
Ten aanzien van het hoger onderwijs heeft minister Cals zich, zoals blijkt uit zijn Memorie van Antwoord aan de Eerste Kamer betreffende de begroting van zijn departement voor 1953, terecht op het standpunt gesteld, dat aan een verruiming van het beurzenstelsel de voorkeur dient te worden gegeven boven algehele afschaffing van collegegeld, dat slechts een klein deel van de totale studiekosten uitmaakt. Op deze verruiming is het beleid dan ook gericht. Zij heeft zowel op het aantal als op de omvang der toegekende beurzen betrekking. Wat het laatste betreft, bij Koninklijk Besluit van 24 Mei 1954 werd het maximumbedrag per studiebeurs verhoogd van *f* 1500 tot *f* 2000. In het algemeen moet te dezer zake als eis gesteld worden, wil men tenminste ten volle ernst

maken met het verwezenlijken van het ideaal van gelijke ontwikkelingskansen op dit onderwijsniveau, dat de omvang der studiebeurzen zodanig is, dat deze een volledige deelneming aan het universitaire (dus ook studenten) -leven mogelijk maken, waardoor de betrokken groep studenten dus niet alleen gelegenheid krijgt de voor hogere functies vereiste kennis bij elkaar te studeren, maar ook om zich de levensstijl eigen te maken, welke voor het behoorlijk bekleden dier functies evenzeer nodig is als een bepaalde dosis kennis. Anders lopen deze jonge mensen zowel tijdens hun studie als daarna in het maatschappelijke leven het gevaar niet tot een goed contact met hun nieuwe sociale milieu te kunnen geraken en zodoende in een isolement terecht te komen, dat een ernstige bedreiging betekent voor een gezonde ontplooiing van hun (individuele en sociale) mens-zijn.[63])

Vrije tijdsbesteding als algemeen probleem

Tot de sociaal-culturele rechten hebben wij ook gerekend het recht op vrije tijd, door de wetgever te onzent in de Arbeidswet-1919 verwezenlijkt om de arbeidende mens hierdoor mede in staat te stellen zijn persoonlijkheid te ontwikkelen.

De vrije tijd is een wezenlijk aspect van het mens-zijn. Het menselijke levensrhythme is immers een rhythme van extra-versie, van uitgaan naar de wereld en van intra-versie, van inkeer tot zichzelf *(positieve eenzaamheid)* in de rust van de vrije tijd. Als zodanig is hij een onontbeerlijke voorwaarde voor waarachtige zelfverwerkelijking. Is de vrije tijd derhalve onmisbaar voor de mens om tot zelfinkeer, positieve eenzaamheid te komen, daarnaast biedt hij gelegenheid tot allerlei andere vormen van culturele ontplooiing, individueel of in groepsverband. Zo gezien is het recht op vrije tijd voor allen een machtig middel ter bevordering van werkelijke volkscultuur. Hoe is echter de werkelijkheid? Bevrijd van de traditionele bindingen, die eertijds ook de vrije tijdsbesteding regelden, kan de moderne mens naar eigen goeddunken aan zijn vrije tijdsbesteding vorm geven. De grote massa ontbreekt het echter aan voldoende mogelijkheden om in zelfstandige, zinvolle vrije tijdsbesteding tot positieve verwezenlijking van haar vrijheid te komen. In feite is de vrije tijd dientengevolge in het kader van het massificatieproces, zoals boven geschetst, voor de grote massa practisch uitsluitend een middel tot verdoving, passief vermaak geworden, waarin men tracht te ontkomen aan de druk der innerlijke vereenzaming. Zijn wezenlijke levensfunctie wordt hierdoor volkomen miskend. Het leven van de grote massa in de vrije tijd heeft slechts één zin: hem zo goed mogelijk te „doden". Het moderne amusementsbedrijf, waartoe ook de hedendaagse sport merendeels gerekend kan worden, biedt hiertoe volop gelegenheid. De leiders hiervan – men denke o.a. aan de managers der filmindustrie – voelen zuiver de druk aan, waaronder de meeste mensen leven en weten hun behoefte aan „escape" (ontsnapping) handig te exploiteren. Dat dit passieve vermaak door

de vermakelijkheidsindustrie niet leidt tot werkelijke recreatie, herschepping, ontplooiing van de mens in zijn vrije tijd, is zonneklaar. De vrije tijdsbesteding in deze vorm is slechts het verlengstuk van de voor de grote massa veelal passieve, geestelijk drainerende arbeid op fabriek en kantoor. Dit passief, zinloos opvullen van de vrije tijd leidt op zijn beurt tot steeds verdergaande geestelijke afstomping van de massa. De vrije tijdsbesteding is zodoende een ernstig probleem geworden, een aspect van het massificatie-vraagstuk. En in de toekomst, wanneer de vrije tijd nog aanzienlijk zal toenemen – men schat reeds, dat de gemiddelde arbeidstijd in het Westen, thans nog 48 uur, in 1980 tot 30 uur per week zal zijn teruggebracht – zal het nog ernstiger en urgenter worden. Voor de volksopvoeding (dorps-, buurt-, volks- en clubhuizen, volksuniversiteiten, volkshogescholen, leeszalen en bibliotheken, ontwikkelingsinstituten der vakbeweging enz.) ligt hier een enorme taak. Zij is het onmisbare complement van het recht op vrije tijd, waarvan zij een positief gebruik zoveel mogelijk heeft te bevorderen. Zij dient daarom een voorwerp te zijn van aanhoudende regeringszorg, zoals zij, vooral sinds de bevrijding meer en meer wordt. De directe behartiging van deze taak laat de overheid terecht in handen van het rijk-geschakeerde particuliere initiatief, dat nu echter van overheidswege positief wordt gestimuleerd in de vorm van subsidie, voorlichting en coördinatiebevorderende maatregelen.

Hierbij zij ten overvloede aangetekend, dat ware vrije tijdsbesteding geen bezigheid is welke zonder meer van bovenaf is te organiseren, zoals in totalitaire regiems – Sovjet Rusland en in het jongste verleden fascistisch Italië en Nazi-Duitsland – geschiedt, waar de vrije tijd zo volledig mogelijk dienstbaar wordt gemaakt aan de politieke oogmerken van het bewind. Ware vrije tijdsbesteding wordt gekenmerkt door haar spontaan karakter. Het vraagstuk, waarvoor overheid en particuliere organisaties hier staan, is een aspect van het algemene vraagstuk van onze tijd : het scheppen van een gezonde verhouding tussen vrijheid en zelfwerkzaamheid enerzijds en stuwing en stimulering van boven anderzijds. De stuwing en stimulering zal op dit terrein erop gericht moeten zijn de mens te leren zijn vrije tijd zelfstandig en zinvol te besteden.[64]) In deze zin wordt de huidige taak der volksopvoeding ook opgevat. De leidende gedachte hierbij is de mens te helpen tot grotere mogelijkheid van zelfbepaling en zelfverantwoordelijkheid, tot vrijere, d.i. innerlijk-geleide zelfontplooiing te komen.[65]) De bevordering van een zelfstandige en zinvolle vrije tijdsbesteding zal overigens hand in hand moeten gaan met een bestrijding van de passieve, geestelijk drainerende arbeid op fabriek en kantoor als boven aangegeven.

Een belangrijk middel in de opvoeding tot zelfstandige vrije tijdsbesteding is het kweken en bevorderen van liefhebberijen (in de ruimste zin) en van belangstelling voor een of meer grote menselijke problemen. Een dergelijke opvoeding is tevens een opvoeding tot (het goede beleven van) de ouderdom.

* * *

Wij zijn hiermede gekomen bij een steeds groter wordende groep van de bevolking, waarvan de vrije tijdsbesteding veelal een hoogst benauwend probleem is: de bejaarden. Thans reeds telt Nederland 850.000 mensen boven de 65 jaar en naar schatting zal het aantal 65-jarigen en ouder in 1965 het millioen gepasseerd zijn (1.099.000; d.i. 9,4% der geschatte totale bevolking in dat jaar). Deze groep ondergaat het proces van vereenzaming, vervreemding op bijzonder schrijnende wijze. De dynamiek van het moderne leven maakt het voor vele ouder wordende mensen zeer moeilijk om mee te komen en zich aan te passen aan de snelwisselende levensomstandigheden. Met de pensionnering komen zij voorgoed aan de kant te staan. Bij gebrek aan zinvolle bezigheden en het kwijnen der interesse voor het eigentijdse leven gaat de oudgeworden mens dan maar al te vaak in een toenemende verbeuzeling van zijn tijd ten onder. In plaats van tot zelfvoltooiing leidt de levensverlenging zodoende tot geestelijke en morele neergang.
De belangstelling voor de vrije tijdsbesteding der bejaarden is intussen groeiende. De grote winst van de na-oorlogse tijd op dit gebied te onzent is het ontstaan van geregeld ontspanningswerk door z.g. „middagen voor ouden van dagen" en van het club- en sociëteitswerk voor bejaarden. Dit werk is in de kring der bejaarden zelf geboren en daarna door andere organisaties, vooral de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers, overgenomen en verder over heel Nederland uitgebreid. De grote vlucht, die de clubs en sociëteiten ook in ons land hebben genomen, bewijst, dat hier in een behoefte is voorzien. De activiteit der clubs is echter tot dusverre overwegend in pure ontspanning blijven steken. Het kaartspel wordt er het meest intens beoefend. De belangstelling voor lezen is in het algemeen gering. Hierbij mag overigens niet worden vergeten, dat een groot deel van het geslacht, dat nu oud is, niet meer dan lager onderwijs heeft genoten. Het werk in de clubs en sociëteiten verkeert bovendien nog in het experimentele stadium.[66])

* * *

Wij hebben hiermede voldoende aandacht geschonken aan het streven naar verwezenlijking der sociale grondrechten, dat een belangrijk algemeen aspect vormt van het streven naar vernieuwing en versterking van het wijdere sociale milieu in de geest van het personalistische gemeenschapsideaal, en aan de daarmede samenhangende problematiek. Wij zullen dit vernieuwingsstreven thans nader onder de loupe nemen in enige belangrijke kernen van het wijdere sociale milieu. In de eerste plaats het menselijke woonmilieu.

c. VERNIEUWING VAN HET MENSELIJKE WOONMILIEU (WIJKGEDACHTE)

Zoals wij gezien hebben, komt de vereenzamingstendenz het scherpst tot uiting in de grote stad. Hiertegenover doet zich echter gelukkig een contra-tendenz

gelden. Er is n.l. tijdens en vooral na de tweede wereldoorlog een krachtig streven opgekomen om de geatomiseerde stadsmens een nieuw overzichtelijk en vertrouwd woonmilieu te bieden door een wijksgewijze opbouw der stedelijke samenleving, welke thans door haar chaotische onoverzichtelijkheid niet in staat is als voedingsbodem te dienen voor waarachtige gemeenschapsvorming.[67]) Hierdoor wil men de vereenzaamde stadsmens weer uit zijn isolement verlossen, zijn zelfwerkzaamheid bevorderen en zijn belangstelling wekken voor het stedelijke leven. Men kan hierbij aansluiten aan de wijkindelingen, zoals die in vrijwel alle grote steden reeds bestaan. Van de concentrische cirkels, welke rondom gezin en woning gelegen zijn: het woningblok, de buurt, de wijk, het stadsdeel en het stadsgeheel, wordt de wijk beschouwd als de meest geschikte schaal om de grote stad sociaal weer beter bewoonbaar te maken. Zij is n.l. enerzijds ruim genoeg om voldoende verscheidenheid van sociale activiteiten mogelijk te maken en anderzijds niet zo groot, dat de bewoners haar niet meer als een geheel kunnen overzien.

Wil de wijk uitgroeien tot een nieuwe sociale wooneenheid, dan zal zij de nodige eigen diensten en voorzieningen moeten bevatten, die het wijkleven kunnen bevorderen, zoals winkels, bijkantoren van PTT en andere overheidsdiensten, scholen, speeltuinen, wijkparken, kerken e.d. Maar vooral zijn nodig een eigen wijkcentrum: een centraal gebouwencomplex als trefcentrum van het culturele en verenigingsleven in de wijk en een wijkraad als kern der wijkorganisatie, welke als zodanig de totaliteit van het wijkleven in zich verenigt. Zonder een eigen wijkcentrum en wijkraad blijft de wijkgedachte een zwevende idee zonder reële betekenis, zoals pater van Leeuwen in verband hiermede terecht opmerkt.[68])

Het is geenszins de bedoeling van de propagandisten der wijkgedachte de grote stad door een dergelijke wijksgewijze opbouw in kleine, geïsoleerde provinciestadjes te doen uiteenvallen, hetgeen trouwens practisch ook moeilijk gerealiseerd zou kunnen worden. De nieuwe wijkeenheden worden gezien als open gemeenschappen, welke o.m. tot taak hebben bij de bewoners belangstelling te wekken voor het stadsgeheel met zijn rijke culturele uitingen en hen hiermede op allerlei wijzen in contact te brengen. In de wijk moet de burgerij leren de stad weer in al haar veelzijdigheid te beleven.

Wat de sociale structuur van de wijk betreft, deze dient naar algemene opvatting een gemengd karakter te hebben. Met de wijkgedachte wordt immers juist bedoeld een samenleven van de verschillende maatschappelijke lagen onzer bevolking zoveel mogelijk te verwezenlijken. Speciale arbeiders- of middenstandswijken druisen derhalve in tegen de wijkgedachte. Elke wijk zal ook de nodige verscheidenheid van woningtypen moeten hebben: woningen voor kleine, middelgrote en grote gezinnen, alleenstaanden, ouden van dagen enz. De omvang van de wijk wordt in de Nederlandse litteratuur gewoonlijk berekend op ongeveer 20.000 inwoners, in Engeland op 5000 tot 10.000

inwoners. In de practijk loopt het aantal intussen nogal sterk uiteen. Zo varieert het inwonertal van de wijken, waarvoor in Rotterdam een wijkraad is ingesteld van 2.121 in de kleinste wijk (Heyplaat) tot 46.965 in de grootste (Kralingen). Een belangrijke factor ten deze is de vraag, of de bevolking homogeen is en dus door gemeenschappelijke voorzieningen verzorgd kan worden of uiteenvalt in een aantal groepen van verschillende confessie of levensbeschouwing. In het tweede geval is een groter aantal personen voor een wijk noodzakelijk, daar het sociale leven zich dan voor een belangrijk deel afspeelt in de eigen groep. In verband met het laatste valt een gevaarlijke tendenz te signaleren, een streven n.l. naar een gemeenschapsvorming op zuiver burgerlijk, algemeen vlak, waarbij het vasthouden aan afzonderlijke sociale organen op basis van confessie of levensbeschouwing als een belemmering voor de verwezenlijking van de wijkgedachte wordt beschouwd. Een dergelijk nivellerend streven doet ernstig tekort aan de verscheidenheid, welke in een religieus gemengde wijkgemeenschap aanwezig is als een sociaal feit, dat gerespecteerd dient te worden.[69]) Dat het afwijzen van dergelijke totalitaire nivellerende tendenties in de wijkgedachte in katholieke en protestants-christelijke kring impliceert, dat de verwezenlijking der wijkgedachte in wereldbeschouwelijk-gemengde steden alleen om die reden al bij voorbaat tot mislukking is gedoemd, zoals J. A. A. van Doorn beweert in zijn prae-advies: „Wijk en Stad; reële integratiekaders?" uitgebracht voor het Congres over Sociale Samenhangen in Nieuwe Stadswijken, dat op 17 December 1955 te Amsterdam werd gehouden op initiatief van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk, gaat evenwel veel te ver. Verworpen wordt immers slechts een „totalitaire" opvatting van de wijkgedachte. In de „Richtlijnen voor de Geestelijke Ontwikkelingsgebieden in het bisdom Haarlem" juicht de bisschop van Haarlem de wijkgedachte op zich zelf toe, mits zij wordt gerealiseerd in dier voege, dat deelneming der katholieken aan de wijkactiviteiten kan geschieden op basis van een federatieve samenwerking met andere bevolkingsgroepen. Ook in deze meer beperkte zin kan de wijkgedachte van groot belang zijn voor de vernieuwing van het stedelijke gemeenschapsleven. Deze meer beperkte wijkgedachte is ook veel meer reëel, daar zij uitgaat van het pluriforme cultuurpatroon, dat de moderne stad veelal kenmerkt, en daaraan alle recht laat wedervaren. Dat de wijkgedachte geen kans heeft, als de zuilengedachte overheerst, zoals Kruyt op bovengenoemd congres te kennen gaf, is alleen juist, wanneer men de wijkgedachte vereenzelvigt met de „totalitaire" opvatting hiervan. De realisering van deze gedachte verkeert overigens nog in een beginstadium. De aanvaarding ervan in wijde kring is, zoals de Amerikaanse stedebouwkundige-socioloog Lewis Mumford in „The Townplanning Review" van Januari 1954 constateert, meer in beginsel geschied dan in de practijk, behalve in de Engelse „New Towns".[70]) Men moet hierbij echter in het oog houden, dat de wijkgedachte nog betrekkelijk jong is.

In ons land heeft zij tot nog toe de meeste weerklank gevonden in Rotterdam, de meest typische Groszstadt te onzent, waar het vereenzamingsproces zich dan ook het sterkst doet gelden. Het instituut der wijkraden is hier het eerst in practijk gebracht.

In de uitbreidingsplannen wordt intussen in toenemende mate rekening gehouden met de wijkgedachte. Onze grote steden worden wijksgewijze uitgebreid. In deze nieuwe wijken zal de wijkgedachte natuurlijk veel gemakkelijker verwerkelijkt kunnen worden dan in de oude, vooral wanneer zij stedebouwkundig behoorlijk verzorgd zijn, d.w.z. een afgerond geheel vormen en een eigen centrum hebben. Men is dan ook algemeen van mening, dat de vernieuwing van het stedelijk gemeenschapsleven van de nieuwe wijken zal moeten uitgaan. Aan de hand van de ervaringen, hier opgedaan, kan in een later stadium via stedebouwkundige en sociale sanering de realisering der wijkgedachte in de oude wijken worden nagestreefd.[71])

Helaas is er te onzent van een verwezenlijking der wijkgedachte in de nieuwe wijken tot dusverre nog niet veel terecht gekomen. Al datgene, wat hier de wijkgedachte tot voelbare realiteit zou moeten brengen, ontbreekt veelal. De kerkgebouwen, die bij een harmonische opbouw van het nieuwe woonmilieu in het centrum gelegen moeten zijn, komen achteraan. Sociale en culturele voorzieningen ontbreken eveneens in belangrijke mate. Deze tekorten ontstaan echter niet, omdat in het uitbreidingsplan de mogelijkheden daartoe niet zijn opengehouden. Zij zijn te wijten aan het feit, dat de realisering van deze voorzieningen op de daarvoor door het uitbreidingsplan aangewezen terreinen door verschillende moeilijkheden, waarvan de financiële wel de hoofdrol spelen, vooralsnog onmogelijk is, althans bij lange na geen gelijke tred kan houden met de zich snel uitbreidende woningbouw. Door dit achterblijven der sociale en andere voorzieningen bij de woningbouw treden spanningsverschijnselen op, die een zeer ongunstige terugslag kunnen hebben op het sociale leven in de nieuwe wijk. Dit achterblijven behoeft echter niet steeds negatief te werken. De gemeenschappelijke nood, ondervonden met betrekking tot het tekort aan allerlei voorzieningen, kan ook een sterk integrerend, samenbindend effect hebben, zoals duidelijk gebleken is in de nieuwe stadswijk Moerwijk in de gemeente 's-Gravenhage. Het ruimtegebrek was hier een van de belangrijkste punten, waarop de verschillende sociale en culturele verenigingen in de nieuwe wijk elkaar vonden in de Moerwijkgemeenschap, een overkoepelende organisatie, welke een belangrijke integrerende kracht vormt in deze nieuwe stadswijk. Deze mogelijke positieve reactie op het ruimtegebrek betekent uiteraard niet, dat bestendiging van de ruimtenood dus gewenst zou zijn voor het sociale integratieproces in de nieuwe wijk. Integendeel! Er is, ook bij een aanvankelijke positieve reactie, een critisch punt, bij overschrijding waarvan door het tekort aan voorzieningen een apathie en een verlamming van de spankracht der bevolking optreden, welke desintegratie in versnelde mate tot gevolg hebben.[72])

Behalve het achterblijven van sociale en culturele voorzieningen bij de woningbouw is in vele nieuwe wijken nog een andere voor de ontplooiing van het wijk-leven ongunstige factor werkzaam, n.l. het feit, dat er voor de jonge groeiende gezinnen veel te weinig woningen met voldoende capaciteit aanwezig zijn, waardoor deze gezinnen gedwongen worden binnen afzienbare tijd ergens anders een ruimer onderdak te zoeken. Dat dit remmend werkt op de belangstelling voor het eigen wijk-leven en op het sociale integratieproces, is duidelijk.

De nieuwe wijken vertonen in hun architectonische en planologische vormgeving elementen, die bewust of onbewust sociabiliserende, sociaal contact bevorderende tendenzen bezitten, zoals gemeenschappelijke trappenhuizen en galerijen, gemeenschappelijke boxen, tuinen, balcons e.d. De betekenis hiervan voor de nabuurschap en buurtvorming is echter, naar de eerste onderzoekingen te dezer zake uitwijzen, niet onverdeeld gunstig. Verschillende van deze elementen blijken de nieuwe wijkbewoners n.l. zo dicht op elkaar te drijven, dat zij, althans ten opzichte van hun belendende buren naast, boven en onder zich, veelal „de stekels opzetten" en een „verkoelde distantie" (de Jong) inacht nemen. Wil men ernst maken met de verwerkelijking der wijkgedachte, dan zal men met juistgenoemde ongunstig-werkende factoren terdege rekening dienen te houden. Wat de sociabiliserende elementen in de nieuwe wijken betreft, bij het doordenken en ontwerpen hiervan zal men met name, wil men zijn doel: het scheppen van een sociale ruimte, waarin de mens zich weer als gemeenschapswezen kan ontplooien, niet voorbij schieten, ernstig rekening moeten houden met het feit, dat de moderne geindividualiseerde mens „zich afzet" tegen gemeenschappelijke elementen, die hem te dicht op de ander drijven. Er zal gezocht moeten worden naar een zo harmonisch mogelijke verhouding tussen elementen, die het sociale contact bevorderen en die, welke de „privacy" waarborgen, welke het moderne gezin zozeer waardeert.[73])

* * *

Wat in het bijzonder het instituut der wijkraden betreft, dit is, zoals gezegd, het eerst in Rotterdam in practijk gebracht. Het succes, dat er tot dusverre mede bereikt is, is niet groot. De oorzaak hiervan is vooral gelegen in het gemis aan reële bevoegdheden. De competentie der wijkraden is n.l. louter adviserend. Een besturende bevoegdheid is voor de wijkraad op basis van het geldende recht niet mogelijk. Bij de doorvoering van de annexatieplannen van de gemeente Utrecht, zoals vervat in de wet van 8 October 1953, is echter voor het gebied der voormalige gemeente Zuilen, dat bij Utrecht is gevoegd, bij wijze van experiment een gemeenschapsraad ingesteld, die niet louter adviserend is gedacht. Krachtens artikel 52 van de wet kan het college van burgemeesters en wethouders van Utrecht, hiertoe gemachtigd door de raad, aan de gemeenschapsraad bevoegdheid verlenen om in zijn plaats voor het gebied van het

voormalige Zuilen besluiten van de raad of van B. en W. uit te voeren. De staatscommissie- De Quay sluit zich in haar rapport betreffende de meest gewenste bestuursvorm voor grote gemeenten bij deze nieuwe figuur aan. In het wetsontwerp „Aanvulling van de gemeentewet met bepalingen betreffende het bestuur van gemeenten met meer dan 100.000 zielen en daarmede gelijkgestelde gemeenten", waarmede zij haar rapport besluit, opent zij de mogelijkheid tot instelling van wijkraden met andere dan adviserende bevoegdheden. De regeling der toekenning dezer bevoegdheden is evenwel anders opgezet dan in de wet van 8 October 1953. Het verlenen ervan is n.l. niet zoals ten aanzien van de gemeenschapsraad Zuilen is geschied, in handen gelegd van burgemeesters en wethouders met machtiging van de raad, maar toevertrouwd aan de raad. De commissie is hiertoe gekomen in de eerste plaats omdat aan een wijkraad niet alleen bevoegdheden van burgemeester en wethouders kunnen worden gegeven, maar ook bevoegdheden van de raad, en vervolgens, omdat de raad ook het besluit neemt tot instelling van de wijkraad en belast is met de verdere regeling van het statuut daarvan.

De raad kan de wijkraad zowel autonome als zelfbestuursbevoegdheden toekennen. Hij is hierbij echter gebonden aan enige beperkingen. Zo kan de wijkraad niet de bevoegdheid krijgen tot vaststelling van verordeningen door strafbepaling of politiedwang te handhaven of tot heffing van belasting, terwijl bevoegdheden van burgemeester en wethouders niet dan op voordracht van dit college kunnen worden verleend. Deze beperkingen zijn zeer terecht aangebracht. Wat de eerste betreft, het delegeren van een dergelijke bevoegdheid zou de gemeentelijke eenheid te zeer in gevaar brengen. De tweede beperking voorkomt, dat de raad buiten burgemeester en wethouders om de bevoegdheden van dit college zou kunnen uithollen.

De staatscommissie-De Quay heeft met dit voorstel, naar het ons wil voorkomen, de juiste weg gewezen om het instituut der wijkraden en daarmede de wijkgedachte beter tot hun recht te doen komen op een voor de gemeenten aanvaardbare wijze.

Zeer aantrekkelijk in het voorstel van de commissie is, dat de instelling, samenstelling, werkwijze, werkkring en bevoegdheden van de wijkraden behoudens enige noodzakelijke bepalingen geheel aan de raad ter regeling worden overgelaten. De raad heeft zodoende alle vrijheid om zich aan de plaatselijke omstandigheden aan te passen. Wat de omschrijving van de taak der wijkraden aangaat, verdient, hetgeen de Rotterdamse Studiecommissie Wijkraden in haar interimrapport van 8 Mei 1954 te dezer zake heeft bepleit, alleszins overweging. Zij stelt n.l. voor het instituut der wijkraden wel op een algemene verordening te grondvesten, maar daarnaast aan iedere wijkraad afzonderlijk een eigen statuut te geven, waarin met inachtneming van de bijzondere geaardheid van de desbetreffende wijk een nadere omschrijving van taak en bevoegdheden is neergelegd. Hierdoor kan aan de bestaande verscheidenheid ten volle recht

worden gedaan. Zo zullen zich in dicht bij het stadscentrum gelegen wijken gans andere behoeften doen gevoelen dan in aan de periferie gelegen wijken. Bovendien lopen, zoals in Rotterdam is gebleken, de onderwerpen, waarmede de wijkraden zich daar bezig gehouden, c.q. zich zouden wensen bezig te houden, sterk uiteen. Elders zal het wel niet anders zijn.
Door de vaststelling van een eigen statuut voor iedere wijkraad afzonderlijk kan tevens worden bevorderd, dat de wijkraden duidelijk voor ogen komt te staan, in welke richting de activiteit van ieder hunner zich ten dienste van het algemeen welzijn het beste zal kunnen ontwikkelen.[74])
Willen de wijkraden hun taak behoorlijk kunnen vervullen, dan zullen zij natuurlijk ook de beschikking moeten krijgen over eigen financiën.

d. VERNIEUWING VAN HET MENSELIJKE WERKMILIEU

Kadervorming

In de tweede plaats zullen wij nader aandacht schenken aan de vernieuwing van het menselijke werkmilieu. In de ideële en feitelijke sfeer voltrekt zich hier een ontwikkeling, waarbij de onderneming niet meer gezien en ervaren wordt als een louter economische organisatie – kapitaal-associatie – ter verwerving van winst, maar als een sociaal-economisch geheel, dat niet alleen is gericht op productie en winst, maar evenzeer op de vorming van de onderneming tot een ware arbeidsgemeenschap, waarin de menselijke factor tot zijn volle recht komt.
Het bedrijfsbeleid, dat uit deze nieuwe visie resulteert, heeft dienovereenkomstig naast een technisch en economisch een sociaal (menselijk) aspect, dat zich concentreert op de menselijke factor in de onderneming. In het kader van deze ontwikkeling valt een groeiende belangstelling voor de menselijke verhoudingen (human relations) in de onderneming waar te nemen. Duidelijk komt dit tot uiting in het moderne personeelsbeleid (het sociale aspect van het bedrijfsbeleid). Wat vroeger niet veel meer was dan personeelsbeheer, administratie, wordt thans meer en meer gewijzigd en gericht op de opbouw van het bedrijf tot een ware bedrijfsgemeenschap, waarin de persoon van de werknemer zoveel mogelijk tot zijn recht komt.
Ter bereiking van dit doel zijn de bekwaamheid en de geestelijke instelling van de leiding van fundamentele betekenis. In verband hiermede raakt men in toenemende mate overtuigd van de noodzaak van bewust geleide vorming van het kader. In de eerste plaats valt hier te wijzen op de in Amerika in de oorlogsjaren opgekomen en te onzent na de oorlog overgenomen Bedrijfskadertraining (B.K.T.) met haar programma's Werkinstructie (W.I.), Werk-Methoden (W.M.) en Werk-Verhoudingen (W.V.).[75])
Het programma W.I. beoogt de vorming van de chefs tot goede instructeurs. Het programma W.M. wil de chefs het inzicht verschaffen om samen met hun

ondergeschikten op verantwoorde wijze tot methodenverbetering te geraken. In het programma W.V. tenslotte worden de betrekkingen tussen chef en ondergeschikte in het bijzonder behandeld. Aan dit programma willen wij hier iets uitvoeriger aandacht wijden. Het bestaat uit twee delen. Het eerste deel bevat de volgende richtlijnen voor goede verhoudingen:

1. Laat Uw mensen weten, hoe zij voldoen. Zeg hun, wat U van hen verwacht. Geef aanwijzingen voor verbeteringen.
2. Laat waardering blijken, wanneer hiertoe aanleiding is. Zeg het „heet van de naald". Let op extra of bijzondere prestaties.
3. Breng Uw mensen bijtijds op de hoogte van veranderingen, die hun te wachten staan. Vertel hun zo mogelijk de redenen. Breng hen tot aanvaarding van de veranderingen.
4. Laat ieders bekwaamheid tot haar recht komen. Zoek steeds naar bekwaamheden, die niet benut worden. Sta niemands vooruitgang in de weg.

Elk van deze vier simpele richtlijnen bevat een volledig programma voor vernieuwing van het personeelsbeleid. Wat b.v. de eerste twee punten betreft, deze zijn niet te realiseren zonder behoorlijke functie- en taakomschrijvingen. Niemand is immers in staat aan verwachtingen te voldoen, tenzij hij bij benadering weet, waaraan hij zich te houden heeft. Het is echter in feite een nog vaak voorkomend verschijnsel, zo constateert Oldendorff in verband hiermede[76]), dat arbeiders – en dit geldt vooral voor de hoofdarbeiders – op dit punt in het onzekere worden gelaten. Het is zeker geen uitzondering, dat een onderneming in de top van zijn hiërarchie een onduidelijke organisatie vertoont en dat de hogere functionarissen niet weten, hoever hun competentie zich precies uitstrekt. Een dergelijke toestand druist in tegen de elementaire behoefte aan zekerheid in de werksituatie, die in iedere werker leeft. Zij werkt als een besmettingshaard, die het moreel van het gehele bedrijf steeds meer aantast.

Ook de twee andere richtlijnen zijn van vitale betekenis voor het bevorderen van de goede verhoudingen. Het is overigens niet voldoende de laagste niveaux van toezichthoudende functionarissen te doordringen van het belang der richtlijnen van het W.V.-programma. De inhoud ervan zal, zoals Schreuder terecht betoogt, een integrerend deel moeten uitmaken van het gehele personeelsbeleid. Zolang dit niet het geval is, zal de menselijke factor een vergeten factor blijven.

Bij de bewerking van het Amerikaanse programma W.V. te onzent is men er van uitgegaan, dat goede verhoudingen op diepere beginselen gefundeerd moeten worden en daarom zijn in het Nederlandse programma aan deze practische richtlijnen als beginselen toegevoegd: Respecteer de mens; wees rechtvaardig en oprecht; geef vertrouwen, win vertrouwen; wees een steun en een voorbeeld. Uitdrukkelijk wordt hierbij erkend, dat dit niet alle beginselen zijn, die de menselijke verhoudingen bepalen en dat de formulering ervan het vlak van de levensbeschouwing niet raakt. Iedere chef dient deze beginselen te erkennen en in de practijk te verwerkelijken en te bezielen vanuit zijn eigen levensovertuiging.

Zonder een dergelijke diepere fundering en bezieling is een werkelijke en duurzame verbetering der menselijke verhoudingen ook niet te verwachten.
Tegenover de normalisering, reglementering en mechanisering van het menselijke gedrag in de fabriek, waaraan elke menselijke toon ontbreekt, stelt het programma W.V. als algemene eis – hiermede wordt het eerste deel afgesloten – de individuele behandeling van de ondergeschikte door de chef, die zijn mensen zo goed moet kennen en aanvoelen, dat hij in staat is de monotonie van de dagelijkse sleurgang door een persoonlijk contact te doorbreken. In het programma W.V. zijn de volgende wenken opgesteld, die de chef kan gebruiken om de meningen en gevoelens van zijn ondergeschikten te leren kennen: Vermijd twistgesprekken. Moedig Uw mensen aan te spreken over wat in hen omgaat. Val niet in de rede, praat niet teveel zelf. Maak geen overhaaste gevolgtrekkingen. Weet aandachtig te luisteren.
Het tweede deel van het programma W.V. ontwikkelt op basis van de beginselen en richtlijnen van het eerste deel een methode voor het behandelen van moeilijkheden, die kunnen rijzen tussen de chef en zijn ondergeschikten.

* * *

Tussen de Amerikaanse opvattingen ten aanzien van de B.K.T. en die bij ons bestaat een duidelijk accentverschil. De Amerikaanse initiatiefnemers zien haar voornamelijk als een noodzaak voor de productie-bevordering en willen haar uitsluitend beperken tot het ontwikkelen van specifieke vaardigheden. Te onzent vindt men als haar doel in de eerste plaats gesteld: verhoging van de bekwaamheid in het leiding geven in al haar aspecten en daardoor bevordering van de samenwerking in het bedrijf.[77]) Niet omdat een goede instructie tot betere productie kan leiden, beter in kwaliteit en kwantiteit; niet omdat goede Werk-Verhoudingen de taak van de leiding vergemakkelijken; niet omdat juiste Werk-Methoden nodeloze verspilling van energie en materialen voorkomen; maar omdat bij elk van de drie vraagstukken: „Instructie, Verhoudingen, Methoden" de mens betrokken is, moet de B.K.T. worden toegepast, zo stelt Ruysch van Dugteren in een artikel, waarin hij enige kanttekeningen maakt bij de ontwikkeling der B.K.T. in Nederland.[78]) Dat hierdoor ook de productie in niet geringe mate wordt bevorderd, zoals reeds in tal van ondernemingen is geconstateerd, is een waardevol „bijproduct" van de B.K.T.
Benadert men de B.K.T. echter van de andere kant, dus als middel ter bevordering van de productie, dan loopt zij groot gevaar volslagen te mislukken, daar de toepassing ervan dan niet steunt op een juiste instelling van het kader.
Het juist gesignaleerde verschil in de wijze van benadering van de B.K.T. hangt samen met een algemeen verschil in opvatting en houding tussen Amerika en West-Europa t.a.v. het belang van verbetering der menselijke betrekkingen in de onderneming.[79]) In West-Europa benadert men deze verbetering in het algemeen in de eerste plaats van de ethische kant. Bij de motivering wordt het accent gelegd

op de eerbied voor de menselijke persoonlijkheid en de bevordering van het gemeenschapsbesef. In Amerika benadert men haar daarentegen meestal primair van de kant van het practische effect. Productie en winst staan hier in de motivering voorop. De Amerikaanse ondernemer heeft ingezien, dat niet alleen techniek en organisatie, maar ook gezonde menselijke verhoudingen een belangrijke factor zijn bij het najagen van winst. Vandaar zijn groeiende belangstelling voor het bevorderen van goede menselijke verhoudingen. De grotere aandacht voor de werkende mens ligt hier derhalve in hetzelfde vlak als de zorg voor machines, materialen e.d., een mentaliteit, die het streven naar goede menselijke betrekkingen tot onvruchtbaarheid doemt. Want, al dient dit streven natuurlijk economisch verantwoord te zijn, het moet, wil het uiteindelijk vrucht dragen, steunen op diepere beginselen dan die, welke gelden voor het beheer van machines, materialen, e.d. Bij de zorg en attentie voor de menselijke factor komt het tenslotte aan op de motieven, waardoor deze zorg en attentie worden gedragen. Zijn deze hoofdzakelijk van economische aard, dan is blijvend resultaat uitgesloten en zal men in plaats van de arbeidsproductiviteit te vergroten slechts het wantrouwen en de wrevel bij de werknemers doen toenemen.

* * *

De B.K.T. is slechts een basis-vorming, krachtens haar ontstaan en opzet aangepast aan het laagste niveau der bedrijfshiërarchie (werkbazen en opzichters). Vooral voor het hogere kader – maar niet uitsluitend – zijn daarom aanvulling en uitbreiding van de B.K.T. zeer wenselijk. Deze voortgezette kadervorming vindt evenals de B.K.T. zowel binnen als buiten het bedrijf plaats.
De behandelde stof is voornamelijk een uitbreiding en verdieping van hetgeen in het programma Werk-Verhoudingen van de B.K.T. grotendeels slechts kan worden aangestipt. Voor het lagere kader worden als aanvulling van de B.K.T. „bazencursussen" gegeven.
De stormachtige activiteit op het terrein van de kadervorming in de eerste naoorlogse jaren is intussen plaats aan het maken voor een meer evenwichtige en bezonnen ontwikkeling. Allerwegen wordt de noodzaak van bezinning en „research" ingezien. Wat b.v. de bazenopleidingen betreft, was men aanvankelijk erop uit de bazen pasklare en direct bruikbare „technieken" (t.a.v. instructie, menselijke verhoudingen enz.) bij te brengen, thans streeft men veel meer naar een verdieping van deze technieken: men wil bereiken, dat de bazen niet alleen weten, hoe zij bij het leidinggeven het beste kunnen handelen, maar ook en vooral waarom zij zo het beste kunnen optreden, hetgeen voor een werkelijke en blijvende verbetering der menselijke verhoudingen uiteraard van fundamenteel belang is.[80])

* * *

Een goede kaderselectie en op basis daarvan een voortdurende beïnvloeding en vorming van allen, die hoog of laag leiding geven in het bedrijfsleven, tot democratisch leiderschap is, zo geeft Schreuder te kennen, primaire voorwaarde voor het slagen van de democratisering van het bedrijfsleven. Een opvatting welke wij gaarne onderschrijven. Democratie is immers bovenal een zaak van karakter. Slechts naarmate het democratische leiderstype meer veld wint, zal de democratisering van het bedrijfsleven meer voelbare realiteit worden in het dagelijkse arbeidsleven. De ontwikkeling is, wat dit betreft, stellig hoopgevend, want al is het oude autoritaire leiderstype zeker nog niet uitgestorven in het bedrijfsleven, er is niettemin een nieuw type ondernemer aan het groeien, dat zijn gezag op waarlijk democratische wijze uitoefent.
Dit democratische leiderstype is ervan doordrongen, dat zijn verantwoordelijkheid zich niet alleen uitstrekt tot machines, productie enz., maar dat de mens in het bedrijf voorop staat. Het weet in tegenstelling tot het autoritaire type, dat een grote afstand tussen zichzelf en zijn ondergeschikten cultiveert, de mensen aan zich te binden, warme verhoudingen tot stand te brengen en is dusdoende een belangrijke tegenkracht tegen het vervreemdingsproces in de onderneming. Het is bereid naar zijn ondergeschikten te luisteren en binnen het raam van zijn eigen uiteindelijke verantwoordelijkheid met hun meningen en belangen zoveel mogelijk rekening te houden.
Zonder dit nieuwe leiderstype – de logische consequentie van de christelijk-democratische idee der menselijke gelijkheid, toegepast op het menselijke werkmilieu, waarin zij betekent, dat de arbeidsverdeling niet opgevat mag worden als een rangorde van menselijke waardigheid doch slechts als een ordening van technisch-economische aard – blijft de democratisering van het bedrijfsleven in de vorm van P.B.O., ondernemingsraden e.d. een levenloos geraamte.

Bedrijfsmaatschappelijk werk

Een bijzonder onderdeel van het moderne personeelsbeleid is het bedrijfsmaatschappelijk werk (B.M.W.) In 1890 deed de eerste maatschappelijke werker in het bedrijf zijn intrede. Pas na de eerste wereldoorlog is het B.M.W. echter meer tot ontplooiing gekomen, zij het nog in bescheiden mate. In de grotere ondernemingen kwamen langzamerhand meer sociale of personeelsafdelingen tot stand, die zich ook met de zorg voor de individuele personeelsleden inlieten. De bedrijfsmaatschappelijke werkers beperkten zich echter in het algemeen nog tot steunverlening buiten het bedrijf. Tijdens en na de tweede wereldoorlog ontwikkelde het B.M.W. zich op waarlijk stormachtige wijze. In de grotere bedrijven is het thans stevig geworteld.

De volgende tabel geeft een overzicht van de na-oorlogse ontwikkeling ten deze:

Jaren	Totaal aantal maatsch. werkers	Aantal ondernemingen met maatschappelijke werkers				
		totaal aantal	tot 100 arbeiders	101-300 arbeiders	301-1000 arbeiders	Meer dan 1000 arbeiders
1946	268	199	9	60	90	40
1949	409	315	15	103	127	80
1950	430	338	12	98	133	95
1951	457	355	18	100	137	100
1952	470	362	14	95	137	116
1953	457	355				

Wat de inhoud van deze nieuwe bedrijfsfunctie betreft bestaan in de practijk nog grote variaties. Tot de werkzaamheden, welke normaliter de taak van de bedrijfsmaatschappelijke werker (meestal is het een maatschappelijk werkster) uitmaken[81]), behoort o.m. het medezorgen voor het scheppen en handhaven van goede menselijke verhoudingen in het bedrijf, m.n. door:

1. het peilen van de gevoelens en de stemming van de leden van het personeel en het opsporen van fouten in de menselijke verhoudingen in het bedrijf;
2. het verbeteren van stemming en verhoudingen enerzijds door het rapporteren van waargenomen fouten, anderzijds door individuele beïnvloeding van betrokkenen.
3. het bijwonen (als bijzitter) van de vergaderingen der personeelsvertegenwoordiging, inzoverre deze niet uitsluitend uit leden van een bepaalde groep bestaat en het inlichten van de directie over vraagstukken, samenhangend met de personeelsvertegenwoordiging.

Mej. E. Goubitz maakt te dezer zake een interessante opmerking, welke wij hier graag releveren.[82]) Naar te verwachten valt zal het overleg binnen de onderneming toenemen, niet alleen door de instelling van ondernemingsraden, maar ook via andere instanties. Het zal dan, zo meent zij – en voor deze zienswijze is zeker veel te zeggen – dringend nodig worden, dat er een „toehoorder" aanwezig is, die geen partij is en dus geen belang heeft bij een bepaalde uitslag, maar die hoofdzakelijk oog en oor heeft voor de optredende misverstanden, die voortkomen uit persoonlijke situaties, uit de status-verschillen van de overlegplegers en uit onwennigheid met een nieuwe methodiek. Een taak, die uitstekend vervuld kan worden door de bedrijfsmaatschappelijke werk(st)er. Zij sluit immers prachtig aan bij zijn (haar) functie, welke mej. Goubitz omschrijft als: die van een staffunctionaris met sociaal-psychologische scholing en met als opdracht de bevordering van gezonde menselijke verhoudingen.

4. het opnemen van contact met ouders bij het aannemen van jeugdige personen met de bedoeling hun belangstelling te wekken en hun medewerking tot het scheppen van een zo gunstig mogelijke arbeidsmentaliteit te verkrijgen.
5. het mede-ontvangen van de nieuwe werknemers.
6. het tonen van belangstelling als vertegenwoordig(st)er van het bedrijf bij

jubilea, ziekte, huwelijk, geboorte e.d. alsook het organiseren van feesten naar aanleiding van bepaalde gebeurtenissen in het bedrijf.

Medezeggenschap in de onderneming

Uit de nieuwe opvatting van de onderneming als werkgemeenschap vloeit ook logisch voort het streven naar medezeggenschap der werknemers in de onderneming, de erkenning en waardering van de werknemer als medemens met een eigen stem en mening.[83]) Een dergelijke erkenning is van fundamentele betekenis ter verwezenlijking van de onderneming als werkgemeenschap, want pas als de werknemer werkelijk ervaart als mens mee te tellen en zelf mede het bedrijf te vormen, kan hij zich één gaan voelen met de onderneming.
Of hier sprake is van een recht, wordt betwist. In Amerika wordt toekenning van medezeggenschap niet gezien als de bevestiging van een recht, maar als een psychologisch efficiënt middel. O.i. gaat het hier wel om bevestiging van een recht. De mens heeft in het algemeen immers krachtens zijn sociale natuur het recht om als medemens i.c. als medeverantwoordelijk lid der bedrijfsgemeenschap met een eigen stem en mening bejegend te worden. Als zodanig heeft hij het recht op de hoogte te worden gesteld van hetgeen hem raakt (recht van medeweten), zijn stem daarover te laten horen (recht van overleg) en voorstellen te doen (recht van advies). De vormen, waarin deze medezeggeschapsrechten erkend worden, zijn natuurlijk afhankelijk van de omstandigheden van tijd en plaats. Deze erkenning kan spontaan zonder bepaalde organisatie plaats vinden[84]) of in georganiseerde vorm. In onze tijd, waarin vele ondernemingen tot grote onpersoonlijke collectiviteiten zijn uitgegroeid, geschiedt dit meer en meer in georganiseerde vorm. Als laatste fase van de medezeggenschap wordt beschouwd het medebeslissingsrecht der werknemers, dat echter nog een zeer omstreden zaak is. De behoefte aan dit recht, dat principieel verschilt van het recht van medeweten, overleg en advies, spruit, gelijk Wijngaarden terecht vaststelt,[85]) in belangrijke mate voort uit wantrouwen, omdat men niet weet, wat er in de leiding omgaat, m.a.w. uit een gebrek aan medewetenschap en dus als gevolg van een voorbijgaan van de werknemer als medemens. Men moet te dezer zake overigens scherp onderscheiden tussen de technische, de sociale en de economische vraagstukken. Op laatstgenoemd terrein is het gevaar voor aantasting van het privaat eigendomsrecht en de eigen verantwoordelijkheid der bedrijfsleiding zo groot, dat voor een recht op deze vorm van medezeggenschap hier o.i. geen plaats is. De beslissende economische leiding dient in handen te blijven van de daarin gespecialiseerde bedrijfsleiding ter wille van een doelmatige functionnering van de onderneming. In de bekende pauselijke rede van 3 Juni 1950 tot de deelnemers van het congres voor sociale studiën is een recht op medebeheer in economische aangelegenheden ook uitdrukkelijk van de hand gewezen.[86]) Ook in socialistische kring leeft het besef, dat de bedrijfsleiding hier een eigen verantwoordelijkheid heeft.[87])

In Nederland is de medezeggenschap in feite bijna uitsluitend in de beperkte zin van medeweten, overleg en advies verwezenlijkt.

* * *

De medezeggenschap kan onderscheiden worden in directe (individuele) en indirecte medezeggenschap, dus via vertegenwoordigers van het personeel. Daar de medezeggenschap in de ware zin des woords een beleven is van de verantwoordelijkheid der personeelsleden tegenover de onderneming als werkgemeenschap, kan ze alleen worden uitgeoefend door hen, die in deze gemeenschap werkzaam zijn. De figuur van de vakbondsbestuurder als vertegenwoordiger van het „arbeidselement" in het college van commissarissen ener N.V. (z.g. arbeiderscommissaris) valt dus niet onder de indirecte medezeggenschap in de hier bedoelde zin. Deze vertegenwoordigt immers niet het personeel, maar de arbeidersvakbeweging. Evenzeer is het in strijd met het ware karakter van de medezeggenschap, wanneer de leden van het vertegenwoordigend lichaam door de vakbonden rechtstreeks worden aangewezen.[88]) De taak van de vakorganisatie t.a.v. de medezeggenschap in de onderneming is niet deze zelf uit te oefenen via eigen mensen, maar de arbeider in cursussen en door literatuur op te voeden tot zelf-doen in dezen, o.m. door hem een ontwikkeld verantwoordelijkheidsbesef bij te brengen, dat mede het bewustzijn insluit van de grenzen, waartoe de medezeggenschap beperkt moet blijven, en door hem te leren, wat hij mede te zeggen heeft, ook inderdaad onder woorden te brengen. Naar wij zagen, is de uitdrukkingsvaardigheid van vele arbeiders nog erbarmelijk slecht, zodat op dit punt dus nog veel te doen valt. Ten onzent is tot dusverre in het bijzonder de indirecte medezeggenschap tot ontwikkeling gekomen in de vorm van fabriekskernen en ondernemingsraden. Een ontwikkeling, welke gelijk bekend, uitmondt in de wet op de Ondernemingsraden van 4 Mei 1950. De zelfstandige functie van de ondernemer wordt hierin uitdrukkelijk vooropgesteld. De toegekende bevoegdheden hebben betrekking op het medeweten (alle benodigde inlichtingen), overleg (alleen op sociaal terrein), advies (t.a.v. sociale, technische en economische aangelegenheden), toezicht (alleen op sociaal terrein) en partieel medebeheer (alleen op sociaal terrein, n.l. in beheer van instellingen ten behoeve van de werknemers aan de onderneming verbonden). Slechts in sociale aangelegenheden is er dus enig medebeslissingsrecht toegekend. De verwezenlijking van de wet verloopt overigens nogal traag.
Hoewel de ondernemingsraad zeker van belang is voor het effectuëren van de medezeggenschap ten aanzien van de grote problemen van de onderneming, heeft hij voor de gewone arbeider toch niet zoveel betekenis. Het is dan ook niet zo verwonderlijk, dat diens belangstelling voor de ondernemingsraad niet erg groot is.

* * *

Voor de gewone arbeider is de directe, individuele medezeggenschap ten aanzien van de problemen van de eigen werkgroep van veel groter belang. Daarop is

allereerst zijn belangstelling gericht. De medezeggenschap zal daarom noodzakelijk in deze richting uitgebouwd moeten worden. Te denken valt hierbij met name aan de methode der discussiegroepen in de bedrijfsafdelingen, zoals toegepast in de Verenigde Staten en ook reeds ten onzent beproefd, waarin periodiek de dagelijkse werkproblemen onder leiding van de afdelingschef met de arbeiders zelf besproken worden. Het leidend beginsel hierbij is, dat iedere arbeider hieraan moet kunnen deelnemen, desnoods bij toerbeurt, maar toch zo, dat ieder er „in gehaald" wordt en zijn verantwoordelijkheid meevoelt. Het mede-beraad is hier dus gebonden aan de plaats, welke de mens in de onderneming inneemt.
De toepassing dezer methode kan van groot gewicht zijn, mits zij – Wijngaarden wijst hier zeer terecht op[89]) – door de leiding niet wordt gehanteerd als een trechter, waardoor zij op onopvallende wijze eigen ideeën naar beneden kan gieten, maar als een echte vorm van overleg. Voorwaarde is dus de bereidheid van de chef te luisteren naar hetgeen zijn ondergeschikten te zeggen hebben, en steeds rekening te houden met de mogelijkheid, dat hij zijn eigen mening zal moeten herzien. Waar aldus wordt gediscussieerd, gaan de mensen warmer voor elkaar voelen en zullen de vrees en het wantrouwen, welke zij voor elkaar koesterden, omdat zij elkaar vreemd waren, verdwijnen. Beslissingen, na een dergelijk overleg getroffen, zullen ook veel vlotter en enthousiaster worden aanvaard en uitgevoerd. Voor de grote belangen, de gehele onderneming betreffende, zal de gewone arbeider pas reële belangstelling krijgen, nadat zijn medezeggenschap ten aanzien van het eigen, dagelijkse werk is gerealiseerd. Wanneer de Christelijk Sociale Conferentie van 1952 in één harer conclusies deze directe (individuele) vorm van medezeggenschap – het benaderen van de enkeling op de plaats van zijn arbeid door hem in te schakelen in te formeren groepsdiscussies, zoals zij hier wordt aangeduid – noodzakelijk acht naast snelle verwezenlijking van de wet op de Ondernemingsraden, dan stemmen wij hiermede volmondig in.[90])

* * *

De realisering van deze directe vorm van medezeggenschap wordt begunstigd door de huidige ontwikkeling van theorie en practijk der bedrijfsorganisatie. Kenmerkend voor de moderne bedrijfsorganisatie is n.l. de verschuiving van het zwaartepunt der activiteit van de directe uitvoering naar de voorbereiding. De moderne onderneming is niet meer te leiden zonder een vooraf opgestelde bedrijfsbegroting, opgebouwd uit begrotingen voor de verschillende onderdelen van het productieproces. Deze begroting is een onmisbaar element geworden in de bedrijfsvoering, dat in wezen dient om de topleiding ondanks een zeer vergevorderd stadium van delegatie en decentralisatie van verantwoordelijkheid en gezag in staat te stellen haar integrale verantwoordelijkheid te blijven dragen. Daarnaast vervult zij nog een andere functie. Zij is n.l. een uitstekend middel tot participatie van alle leden der ondernemingsgemeenschap in de bedrijfshuishouding. Voor elk onderdeel van het productieproces, voor elke afdeling in het

bedrijf kan de begroting van de daarin te verrichten arbeid en de daarin te maken kosten immers een aangelegenheid worden van overleg tussen de bedrijfsleiding en degenen, die het werk moeten uitvoeren. Het opstellen van instructies voor de uitvoering van werkzaamheden en het bepalen van de standaards voor arbeidsverrichtingen kunnen eveneens in overleg met de arbeiders, die het werk verrichten, geschieden.

Door deze ontwikkeling der moderne bedrijfsorganisatie wordt dus een belangrijk terrein ontsloten, waarop individuele medezeggenschap in de zin van overleg met de uitvoerende arbeiders mogelijk is. Een terrein, dat groter wordt, naarmate het zwaartepunt der activiteit in de onderneming meer en meer verschuift van de directe uitvoering naar de voorbereiding. Niet alleen wordt deze vorm van medezeggenschap echter mogelijk, zij wordt ook zeer gewenst. Want voor een goede gang van zaken verdient het zeker de voorkeur in de vaststelling van de begroting van een bedrijfsonderdeel degenen, die dat onderdeel uitvoeren, te laten meespreken. Zodoende profiteert het bedrijf van de bijzondere kennis en ervaring van zijn arbeiders. De arbeiders op hun beurt verkrijgen op deze wijze de zekerheid, dat hun geen taak word opgedragen, die zij niet kunnen vervullen[91]).

De medezeggenschap, die hier kan worden gerealiseerd, is voor de gewone arbeider veel belangrijker dan die, welke door middel van de ondernemingsraden kan worden totstandgebracht. Zij verschaft hem een ruime gelegenheid tot zelfontplooiing, ondanks vergaande arbeidsverdeling en gebrek aan variatie in de uitvoerende taak en is zodoende naast taakverruiming in engere zin een uitstekend middel ter bestrijding van de geestelijk drainerende arbeid, terwijl zij ook in belangrijke mate kan bijdragen tot bevordering van de arbeidsvreugde. Wijngaarden ziet, zoals blijkt uit zijn reeds meer genoemde referaat over de arbeidsvreugde, juist in het als medemens erkend en gewaardeerd worden de voornaamste factor voor het ontstaan van arbeidsvreugde. Hij adstrueert deze zienswijze, waar veel voor te zeggen is, aardig door te wijzen op de moeder, die met vreugde kousen kan stoppen en aardappelen schillen, helemaal niet, omdat ze zo gek is op dat werk, maar omdat zij zich verbonden voelt met en gewaardeerd weet door degenen, voor wie ze werkt.

* * *

De positieve winst van al de nieuwe methoden op het gebied van het personeelsbeleid, zo verklaarde ir Ingen Housz, directeur der Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken N.V. in een vraaggesprek over de ervaringen, die in zijn bedrijf werden opgedaan met het vernieuwde personeelsbeleid, is, dat het persoonlijke contact er steeds beter door geworden is. Juist het persoonlijke contact, aldus deze bedrijfsleider, biedt de geëigende gelegenheid tot het ontdekken van de moeilijkheden en problemen, tot het opheffen van misverstanden en het bijbrengen van besef voor de waarde van het persoonlijke aandeel in de grote gemeenschappelijke taak.[92])

Deze verbetering van het persoonlijk contact is inderdaad de belangrijkste

vrucht van het nieuwe personeelsbeleid. Dit is de enige weg, waarlangs het fatale vervreemdingsproces, dat, naar wij zagen, de menselijke verhoudingen in de moderne onderneming in zo sterke mate beheerst, doorbroken kan worden. De betekenis van het persoonlijk contact kan moeilijk overschat worden. Slechts via persoonlijk contact kan er weer een sfeer van onderling vertrouwen en respect groeien in de verhouding tussen bedrijfsleiding en ondergeschikten. Langs deze weg ook alleen kan de arbeidende mens verlost worden van het drukkende gevoel niet meer dan een nummer te zijn in een anoniem apparaat, een radertje in de grote productiemachine, kan hij weer het besef krijgen als *mens* erkend te worden en mee te tellen.
Het is overigens wel een moeizame, lange en weinig spectaculaire weg, die veel geduld en volharding vraagt, maar het is de enige, waarlangs een werkelijke verbetering der menselijke verhoudingen, een meer menselijk klimaat in de onderneming bereikt kan worden. Naar bevordering en verbetering van het persoonlijke contact dient dan ook met onverminderde toewijding gestreefd te worden.

Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie

Op het niveau van de bedrijfstak heeft de medezeggenschap der werknemers[93]) als uitvloeisel van de bedrijfsgemeenschapsgedachte (bedrijf hier in de zin van het complex van soortgelijke ondernemingen) belichaming gevonden in de wet op de Bedrijfsorganisatie van 27 Januari 1950.
Van VVD-zijde is bij de behandeling van de wet op de Bedrijfsorganisatie in de Tweede Kamer via indiening van een amendement een poging gedaan om de besturen der bedrijfs- en productschappen rechtstreeks door de bedrijfsgenoten te doen verkiezen. Het amendement werd echter met 74 tegen 10 stemmen verworpen. De besturen van de schappen" worden krachtens de wet door de representatieve organisaties van ondernemers en van werknemers aangewezen. Als overgangsfiguur om de P.B.O. op gang te brengen is deze methode van verkiezing nog wel aanvaardbaar doch zeker niet als blijvende figuur. Zij is zowel van theoretisch als van democratisch standpunt gezien niet juist zoals door Cassianus Hentzen O.F.M. op overtuigende wijze is uiteengezet in zijn artikel: „De Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad" in De Katholieke Werkgever van 23 Augustus 1951. Men is, aldus Hentzen, geen lid van een „schap" door de vakorganisatie, waarbij men zich vrijwillig heeft aangesloten evenmin als door de onderneming, waarin men zich vrijwillig verbonden heeft te werken. Men is lid van het publiekrechtelijk georganiseerd bedrijf door het blote feit, dat men in een bepaalde bedrijfstak een functie (leidend of uitvoerend) vervult, en aldus medewerkt aan de verzorging van een bepaald onderdeel van het algemeen economisch welzijn. Noch de vrije vakverenigingen noch de ondernemingen zijn derhalve de componenten van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, maar allen, die in een bepaalde bedrijfstak een functie uitoefenen,

alle bedrijfsgenoten dus. Zodra dit practisch verwezenlijkbaar is, zal dan ook de verkiezing der besturen van de „schappen" door de bedrijfsgenoten zelf dienen te geschieden. Dit is een noodzakelijke voorwaarde voor de groei van het gemeenschapsgevoel onder alle bedrijfsgenoten – het gevoel dus, dat zij tezamen de bedrijfscorporatie vormen – zonder hetwelk de P.B.O. verwordt tot een buiten de bedrijfsgenoten staand apparaat van georganiseerd overleg en samenwerking tussen vakbondsbestuurders.
In verband hiermede zij gewezen op hetgeen W. Rip in „De Rotterdammer" van 7 Juli 1954 onder de titel: „Wat weet men af van het Landbouwschap?" schrijft over dit eerste, bij Kon. Besluit van 16 Februari 1954 ingestelde bedrijfschap. Uit een onderzoek is ons gebleken, aldus de Wageningse hoogleraar, dat zelfs de bij een maatschappelijke organisatie aangesloten leden weinig of niets afweten van doel en werkwijze van het Landbouwschap. Niettegenstaande alle voorlichtende arbeid van de zijde der organisaties moet het overgrote deel van de aangesloten leden op de eenvoudigste vragen met betrekking tot het Landbouwschap het antwoord schuldig blijven. Men heeft wel vertrouwen in de leiders van de organisaties en van het Landbouwschap. Deze heren moeten het dan ook verder zelf maar uitzoeken!
Als deze mentaliteit ten aanzien van de P.B.O. zich doorzet – en de huidige methode van verkiezing werkt haar stellig in de hand – dan komt er van een in de hoofden en harten der bedrijfsgenoten levende P.B.O. niet veel terecht.
Dan verwordt de P.B.O. tot een onderonsje van vakbondsbestuurders, een bureaucratisch apparaat zonder enige bezieling en vernieuwende kracht.
Wil men de P.B.O. tot een levende bedrijfsgemeenschap maken, die een werkelijke vernieuwing van het sociaal-economische leven betekent, dan zal men er dus met voortvarendheid naar moeten streven de bedrijfsgenoten zelf zodra dit practisch mogelijk is bij de samenstelling van de besturen der „schappen" in te schakelen. Ook zal men de openbaarheid in de P.B.O. dan veel meer tot zijn recht moeten doen komen. Tot dusverre worden de bestuursaangelegenheden n.l. door de besturen der „schappen" veelal in besloten vergadering behandeld. Zo is b.v. het bestuur van het Landbouwschap, naar „Het Parool" heeft berekend, in 1955 ruim 50 uur in besloten vergadering bijeen geweest, terwijl de openbare vergaderingen in totaal nog geen 2 uur duurden. De bedrijfsgenoten – ondernemers en werknemers – krijgen zodoende nauwelijks iets te horen van wat er in *hun* bedrijfsorgaan omgaat. Besluiten inzake verordeningen worden overeenkomstig de wet wel in het openbaar genomen, maar de beraadslagingen hierover vinden in de regel in besloten vergadering plaats.
Dat deze gang van zaken weinig democratisch is en weinig bevorderlijk voor het ontstaan van een levende band tussen de nieuwe bedrijfsorganen en de bedrijfsgenoten, spreekt vanzelf. Evenmin behoeft het nader betoog, dat het gevaar, dat de P.B.O. verwordt tot een onderonsje van vakbondbestuurders, door dit gebrek aan openbaarheid nog aanzienlijk wordt vergroot.

e. VERNIEUWING VAN HET SCHOOLMILIEU EN IN DE VOLKSOPVOEDING

Ons onderwijs – wij merkten het reeds op – gaat veelal op in eenzijdige monologen van de lesgevers. Het is in het algemeen nog zeer weinig medemenselijk van aard. Het leren is een bijna uitsluitend individuele activiteit. Er is evenwel te dezer zake een duidelijke kentering waar te nemen. In de nieuwere schoolopvattingen wordt de klas meer organisch gezien als één werkgemeenschap met mogelijkheden voor de zelfwerkzaamheid der leerlingen, waardoor het klassikale stelsel zijn individualistische angel wordt ontnomen. Het besef rijpt, dat onderwijs zoals opvoeding in het algemeen slechts vruchtbaar is, wanneer het gegeven wordt op basis van een waarachtige ontmoeting van de jonge mens met de volwassene. Alleen door deze ontmoeting kan ons onderwijs bevrijd worden van het intellectualisme, dat in het verleden hierop zo'n sterke stempel heeft gedrukt. Het gesprek en het groepswerk worden in deze nieuwere schoolopvattingen waarin tegenover het concurrentiebeginsel, veelal kenmerkend voor de oude school, het solidariteitsprincipe als even noodzakelijk element wordt erkend, als leermethoden positief gewaardeerd en aangeprezen naast de eenzijdig-docerende methode.[94])

Wat het gesprek of de discussiemethode betreft, er is opgemerkt,[95]) dat de discussiemethode niet alleen bij het onderwijssysteem te onzent, maar ook bij de Nederlandse volksaard minder schijnt te passen. Ter adstructie wordt gewezen op de volgende verschijnselen. Men is hier minder mededeelzaam en openhartig, meer bedacht voor het slaan van een figuur in de groep. Men heeft een subtielere, meer geraffineerde aandacht voor de gedragsvormen van zijn partner in het sociale contact. Het gesprek in een kleine groep, waarin de deelnemers van aangezicht tot aangezicht tegenover elkaar zitten, verloopt bij ons meestal niet vlot en niet ongedwongen. Men voelt zich „opgelaten" en raakt soms de beschikking over zijn denk- en uitdrukkingsvermogen kwijt. Dit is ongetwijfeld juist geobserveerd. De nieuwe maatschappelijke orde, welke groeiende is, eist echter een andere, meer open, coöperatieve instelling. Het is daarom zaak, dat de school in plaats van een individualistische houding aan te kweken, gelijk zij tot dusverre meestal doet, zich er op gaat toeleggen deze meer coöperatieve, sociale instelling bij haar leerlingen te bevorderen[96]). Een vernieuwing van het onderwijs in deze geest is onmisbaar voor de verwerkelijking van de nieuwe maatschappelijke orde, welke groeiende is. De (geleide) discussiemethode nu brengt niet alleen de leerresultaten op een hoger niveau – door de onderlinge gedachtenwisseling wordt het geleerde pas volledig eigen bezit – zij is ook van groot belang voor de zo noodzakelijke sociale vorming. Hetzelfde kan gezegd worden van het groepswerk. De leerlingen verenigen zich hierbij in kleine groepjes, kiezen hun chef en zonderen zich min of meer af om samen, in groepsverband, bepaalde taken op te lossen. Zij bespreken het werk onder elkaar, helpen elkaar en leveren elk hun bijdrage in de uitvoering van de

opdracht of de verwezenlijking van het gestelde doel. De verhouding tussen docent en leerlingen wordt bij deze methode van werken natuurlijk geheel anders. Uiterlijk geraakt de docent meer op de achtergrond, maar het persoonlijk contact tussen hem en de leerlingen kan hierbij veel intenser worden.
Wat de universiteit betreft, hier wordt mede in verband met de sterk toegenomen specialisatie het werken in groepsverband naast individuele arbeid eveneens meer en meer positief gewaardeerd. Er is een sterke aandrang naar vermindering van het aantal colleges e cathedra, in de plaats waarvan men „werkcolleges" wenst, besprekingen in kleine groepen, waardoor de zelfwerkzaamheid en de coöperatieve instelling van de studenten worden gestimuleerd.
Ook het zelfbestuur der leerlingen – de inschakeling der leerlingen in de schoolorganisatie – dat het eerst is gerealiseerd in de Angelsaksische schoolwereld, kan in belangrijke mate bijdragen tot vernieuwing van het schoolmilieu in de geest van het personalistische gemeenschapsideaal. Voor de schooldiscipline is dit ook van grote waarde. Begrip voor orde en tucht kan immers het best worden bijgebracht, wanneer men de leerlingen orde en tucht zelf leert scheppen door ze hierbij zoveel mogelijk te betrekken en mede-verantwoordelijkheid te doen dragen. Experimenten met zelfbestuur zijn te onzent echter tot dusverre uiterst zeldzaam.

* * *

Ook in de volksopvoeding is de gemeenschapsgedachte meer en meer naar voren getreden. De moderne volksopvoeding, geboren rond de eeuwwisseling, was aanvankelijk behalve door het intellectualisme sterk beïnvloed door het individualisme. Dit had tot gevolg, dat het volksopvoedingswerk veelal zo werd opgezet, dat de mens als medemens, als levend lid van een groep hierbij veel te weinig tot zijn recht kwam.
Hiertegenover doet zich echter na de oorlog, samenhangend met de reactie tegen het intellectualisme, een krachtig streven gelden om de volksopvoeding te plaatsen binnen het kader van een levende gemeenschap van mensen, die zich in dynamische wisselwerking samen bezinnen, hetgeen zich in de methodiek weerspiegelt in een verschuiving van de eenzijdige les, lezing of cursus als methode naar de discussie-groepmethode en het groepswerk.
Een van de taken, welke de volksopvoeding thans gesteld worden[97]), is de moderne mens, die zoveel minder mogelijkheden heeft dan vroeger om het werken en leven in gemeenschap te leren en gemeenschap met anderen werkelijk te „beleven", gelegenheid te geven „gemeenschap" te ervaren, te leren in een groep iets te beslissen, uit te werken en uit te voeren. De discussiegroep-methode en het groepswerk lenen zich hiertoe uitnemend. Zij zijn ook een belangrijk middel om de heersende organisatie-moeheid te doorbreken. Want bij alle organisatie-moeheid is er nochtans een grote behoefte aan persoonlijk contact

en dit contact wordt juist sterk bevorderd door de methode van het groepsgesprek en het groepswerk.

* * *

Wij zijn hiermede aan het einde gekomen van onze beschouwing van het vernieuwingsstreven in het wijdere sociale milieu. Deze strevingen vormen tezamen een belangrijke kracht ter vernieuwing en versterking van het wijdere sociale milieu in de geest (zoveel mogelijk) van het personalistische gemeenschapsideaal. Dit ideaal is, naar wij hebben uiteengezet, in het wijdere sociale milieu nimmer volledig te verwezenlijken, maar wel zal men hierin meer slagen, naarmate de mensen de secundaire gemeenschappen meer ervaren als hun gemeenschap, d.w.z. als gemeenschap, welke zij door eigen wil en activiteit in stand houden en ontwikkelen. Al de door ons beschreven strevingen nu hebben, zoals uit het voorgaande blijkt, deze strekking met elkaar gemeen. Dit geldt ook voor het maatschappelijk opbouwwerk, waaraan wij binnen het kader van het vernieuwingsstreven in het wijdere sociale milieu tenslotte nog enige aandacht moeten schenken.

Het maatschappelijk opbouwwerk is erop gericht de gemeenschapsvorming in een bepaald gebied te bevorderen, waarbij het terdege rekening houdt met de specifieke sociale structuur in dat gebied. Het streeft dit echter in de eerste plaats na door activering van de eigen krachten en mogelijkheden der betreffende bevolking.[98])

Een belangrijk terrein van werkzaamheid vindt het maatschappelijk opbouwwerk bijv. in de te industrialiseren plattelandsgebieden. Naast algemene voorzieningen en individueel maatschappelijk werk is hier n.l. milieuvormende, gemeenschap-opbouwende arbeid nodig. Het industrialisatieproces gaat immers gepaard met doorbreking van de oude „gemeinschaftliche" samenlevingsvorm. Voor de bevolking in deze gebieden moet met het oog hierop een nieuw aan de veranderde omstandigheden aangepast wijder sociaal milieu tot stand worden gebracht. De stimulering daarvan nu is de taak van het maatschappelijk opbouwwerk. Ten aanzien van de z.g. achtergebleven gebieden in ons land, waarvoor reeds ontwikkelingsplannen op economisch terrein in uitvoering zijn, wordt thans gestreefd naar het ontwerpen van sociale ontwikkelingsplannen ter opvanging van de sociale en geestelijke gevolgen der industrialisatie in deze gebieden.

Hetzelfde zien we op veel grotere schaal gebeuren bij de technische bijstand voor de economische ontwikkeling der achtergebleven gebieden in de wereld. Naar wij zagen, is het gevolg hiervan eveneens een versnelde doorbreking van de oude organische maatschappelijke structuur. De economische ontwikkelingsprogramma's behoeven daarom evenzeer, zoals meer en meer wordt begrepen, als complement het concipiëren en realiseren van sociale ontwikkelingsprojecten, waarin de sociale en geestelijke gevolgen van de met Westerse

methoden bevorderde economische ontwikkeling dezer gebieden worden opgevangen door de opbouw van een nieuw sociaal milieu, dat gericht is op het scheppen van de voorwaarden voor een aan de nieuwe situatie aangepaste positieve zelfverwerkelijking van allen. Alleen langs deze weg is een harmonische ontwikkeling dezer gebieden mogelijk.

§ 3. VERHOUDING TUSSEN VOLKSGROEPEN VAN VERSCHILLENDE GODSDIENST OF LEVENSBESCHOUWING

STREVEN NAAR GEORGANISEERDE SAMENWERKING EN GESPREK

Tot slot nog een algemene opmerking.
In ons land worden de menselijke goederen, welke een levensbeschouwelijke inslag hebben, in het wijdere sociale milieu door de verschillende godsdienstige of levensbeschouwelijke volksgroepen in eigen verband behartigd. Dit gescheiden optrekken is een consequentie van de onderlinge vervreemding ten aanzien van de grondslagen des levens, welke met de Reformatie, naar wij zagen, is begonnen. Het werkt deze vervreemding echter op zijn beurt nog meer in de hand, tenzij de arbeid in eigen verband gepaard gaat met wederzijdse geestelijke openheid en samenwerking in overkoepelend verband. Wil de onderlinge vervreemding niet steeds verder voortschrijden, dan is deze openheid en samenwerking dus een gebiedende eis. Hiervoor is gelukkig meer en meer begrip gekomen. Op velerlei terrein wordt samengewerkt in algemeen overkoepelende organen (de Nederlandse Jeugdgemeenschap, de Nationale Federatie „De Ned. Bond tot Kinderbescherming", de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk, de Centrale Raad voor Gezinsverzorging, Provinciale Opbouworganen, de Centrale Commissie voor de Volksgezondheid, het Centraal Comité van samenwerking inzake voorlichting bij beroepskeuze, de Nederlandse Radio-Unie, Nederlands Cultureel Contact, wijkraden en wijkcentra enz.).
Als uitingen van wederzijdse openheid kunnen verder genoemd worden het gesprek, dat in het Nederlands Gesprek Centrum sinds 1949 op nationaal, regionaal en plaatselijk niveau gevoerd wordt tussen katholieken, reformatorische christenen en humanisten over politieke, sociale en culturele vraagstukken, waarbij de levensbeschouwing betrokken is, alsmede het godsdienstige gesprek tussen aanhangers van verschillende godsdienst of wereldbeschouwing, dat tijdens en na de oorlog sterk is opgekomen. Bij deze gesprekken is het er niet om te doen elkaar te overtuigen. Wat men ermee beoogt, is, zonder de tegenstellingen te verdoezelen, in een persoonlijk, existentieel contact elkaars meningen en bedoelingen zoveel mogelijk te begrijpen, aldus elkaars houding beter te verstaan en te waarderen en waar men het met elkaar eens kan zijn, deze overeenstemming naar voren te brengen.

De godsdienstige gesprekken worden gevoerd tussen katholieken en protestanten alsook tussen de protestanten onderling. Het godsdienstige gesprek met humanisten en met buitenkerkelijken in het algemeen, dat niet op een geloofsbasis kan plaats vinden, is minder goed op gang gekomen, maar ook hier zijn de laatste tijd enige gunstige tekenen waar te nemen. Zo is er het opmerkelijke katholieke initiatief van de groep „Plein 1956" in 's-Gravenhage. Deze groep gaat ervan uit, dat de katholieken door allerlei historische en psychische oorzaken mede hebben bijgedragen tot de vervreemding tussen de verschillende volksgroepen. Dit schuldbesef heeft geleid tot een oprechte poging om door het organiseren van een geregeld contact en gesprek van katholieken met niet-katholieken en vooral met buitenkerkelijken (op dispuut-, ontmoetings- en vrije gesprekavonden) het gemeenschapsbesef over de grenzen van kerk en levensovertuiging heen te verlevendigen in ontmoetingen van mens tot mens. Van deze doelstelling uit heeft de groep haar activiteit „Plein 1956" genoemd, „Plein" om de openheid naar alle kanten, de ruimte en de vrije toegang te suggereren, „1956" om te doen uitkomen, dat het erom gaat *nu* samen in onderling gesprek tot elkander te komen. Zo verandert de naam telkens met de wisseling der jaren. Met dit toenaderingswerk is een begin gemaakt in de Kerstnacht van 1953, toen een Open Kerkdienst voor buitenkerkelijken werd gehouden. Een ander katholiek initiatief ten deze is het sinds 1953 verschijnende blad: „De Vragende Mens" (Uitg. van de St. Willibrord-vereniging), dat eveneens het contact tussen katholieken en buitenkerkelijken wil bevorderen en aantonen, dat tussen beiden een gesprek mogelijk is ten aanzien van de diepste achtergrond van hun leven.
Aan al deze gesprekken ligt een nieuwe oecumenische geest ten grondslag, die in tegenstelling met de vroegere apologetische houding, waarin men de andersgelovige op een afstand hield en hem in hoofdzaak met rationele argumenten trachtte te overtuigen, ervan doordrongen is, dat het alleen langs de weg van een persoonlijk, existentieel contact mogelijk is een werkelijk inzicht te krijgen in de levensbeschouwing, waaruit de ander leeft, en in de noden van zijn ziel.

Het Bisschoppelijk Mandement

Helaas is door de wijze, waarop over het jongste Mandement der Nederlandse Bisschoppen is gediscussieerd, de onderlinge vervreemding weer gegroeid. Volgens Banning zou, naar valt op te maken uit zijn artikel: „De Bisschoppen spraken" in het Wending-nummer van Juni 1954, door dit Mandement het geestelijke gesprek met katholieken onmogelijk geworden zijn. Deze reactie is niet wel te begrijpen. Het Mandement brengt immers – het is reeds vele malen uiteengezet – ten aanzien van de verhouding tussen katholieken en niet-katholieken feitelijk niets nieuws. Het ligt geheel in de lijn van het confessionele organisatiebeginsel, zoals dit sinds de 19e eeuw te onzent gestalte heeft gekregen op alle levensgebieden met levensbeschouwelijke inslag.

Dit confessionele organisatiebeginsel – ook wel aangeduid als het zuilensysteem – is echter een doorn in het oog van Banning. De op- en afsluiting in eigen organisatieleven, waar men niets anders hoort dan de eigen leer, moge, zo schrijft hij in een ander artikel („Het Mandement der Bisschoppen", Socialisme en Democratie Juni-Juli 1954), in het stadium van de emancipatiestrijd noodzakelijk zijn, in een ander stadium – waarin wij ons z.i. thans kennelijk bevinden – wanneer men het nationale leven *in zijn geheel* moet kunnen leiden, is zij een gevaar voor de volkskracht.

Van een negatief-gekleurde opvatting der katholieke geslotenheid, zoals hier wordt gesuggereerd, is in het Mandement evenwel geen sprake, zoals van katholieke zijde in de op het Mandement volgende discussie herhaaldelijk, zij het zonder veel effect, in het licht is gesteld. Wij moeten, zo kan men in het Mandement lezen, van harte samenwerken met allen, die waarlijk het goede van de gemeenschap beogen. Niet het isolement is ons ideaal, maar wel kracht door eenheid, welke kracht wij dan gaarne met alle andere positief-gerichte strevingen willen verbinden voor het heil der gemeenschap. Banning interpreteert deze geslotenheids- en openheidsregel van het Mandement echter op de volgende wijze: „M.a.w. de ideeënvorming zal eerst plaats vinden op grond van de eigen inzichten, belangen, overtuigingen en daarna zullen andere inzichten worden getoetst. Eerst het eigen volksdeel, dan het volksgeheel. Deze denkwijze en methode is karakteristiek voor elke groep, die bewust of onbewust streeft naar dictatuur in een of andere vorm."

Deze commentaar, zoals zovele andere op het Mandement, bewijst slechts, hoezeer wij van elkaar vervreemd zijn en hoe hard een gesprek in wederzijdse openheid nodig is.

De christengemeenschap, zo zouden wij hierop in aansluiting aan het zeer verhelderende artikel van pater St. Kreykamp O.P. over open en gesloten katholicisme in „Te Elfder Ure" van November 1953 willen antwoorden, heeft een zekere geslotenheid, een zekere afzondering, een concentratie nodig, niet om van daaruit naar de dictatuur te streven, maar om te midden van een ontkerstende wereld zichzelf te kunnen zijn en van daaruit deze wereld voor Christus te winnen. De christen heeft het eigen milieu nodig om als christen zichzelf te worden en te blijven en het Christendom tot concrete, aan de eigen tijd aangepaste gestalte te brengen. Onze geslotenheid is er alleen om ons met de authentieke bronnen van christelijk leven in contact te brengen en te houden. Door dat contact zijn wij als christen alleen in staat om, levend in een ontkerstende wereld, onszelf te blijven. Dit zichzelf worden en zijn van de christen in eigen milieu is ook onmisbare voorwaarde om tot een werkelijke ontmoeting met de andersdenkenden te kunnen komen. Het eigen milieu, zo begrepen, is derhalve allesbehalve een gevaar voor de volkskracht. Integendeel! Het is in een ontkerstende wereld een immervloeiende bron van zedelijke volkskracht. Deze vindt hierin zijn diepste en sterkste inspiratie en fundament. „Niet in

nivellering ligt het welzijn van ons volk, maar wel in samenwerking van alle positief gerichte krachten, ieder ons volk dienend volgens eigen overtuiging", aldus het Mandement.
Het misverstaan van het confessionele organisatiebeginsel door Banning en zijn medestanders is overigens, wat het katholieke volksdeel betreft, niet geheel onbegrijpelijk. Een van de kenmerken van het hedendaagse Katholicisme in Nederland – tegen de achtergrond van zijn historie zeer wel verklaarbaar – is immers, dat het in zijn uiterlijke optreden wel getuigt van zijn politieke en sociale macht, maar te weinig zich bekommert om het getuigenis van de verlossende Waarheid van Christus in het persoonlijke leven.[99]) Er is, wat dit betreft, echter wel een kentering te bespeuren, zoals ook duidelijk tot uiting komt in het Bisschoppelijk Mandement, waarin de Nederlandse bisschoppen de gelovigen immers aansporen Christus allereerst in de wereld te brengen door persoonlijke heiliging en persoonlijk getuigen, en verder te kennen geven, dat het georganiseerde, collectieve apostolaat steeds dient voort te komen uit het persoonlijke apostolaat, dus uit de liefde.

* * *

Tenslotte is ook niet juist, dat het confessionele organisatiebeginsel noodzakelijk er toe leidt, dat men in eigen kring niets anders hoort dan de eigen leer, gelijk Banning suggereert. Binnen de eigen geslotenheid kan en moet er ook alle ruimte zijn om open te staan voor de buitenwereld. Wij zouden hier willen wijzen op de rede, welke de Nijmeegse hoogleraar W. Grossouw bij de plechtige inauguratie der nieuwe leden van het Nijmeegse studentencorps in 1953 hield over: „het katholicisme van de Katholieke Universiteit". Hierin werd een krachtig pleidooi gevoerd voor geestelijke openheid binnen het eigen katholieke milieu. Deze openheid, waaronder de spreker verstond een werkelijk universele en katholieke levenshouding, die geen enkele menselijke levensuiting beschouwt als vreemd, als niet tot ons behorend, vraagt allereerst de bereidheid de eigen tijd te verstaan. In verband hiermede betuigde de redenaar zijn instemming met de uitspraak van Th. Govaart in „De Tijd" van 10 October 1953, dat wij mensen nodig hebben, „die de boodschap van Christus willen volbrengen, maar die van Sartre, Camus, Jaspers en Kafka evengoed kunnen verstaan; die Thomas, Mercier en Van Noort kennen, maar die ook begrijpen, waarom Kant, Nietzsche en Heidegger geschreven hebben; die zich in kunnen leven in de voorstellingswereld van Rafaël, maar ook in die van Picasso en Aad de Haas". Een uitspraak waarmede ook wij van harte instemmen. Een dergelijke openheid binnen het eigen milieu is immers onontbeerlijk om de fatale vervreemdingstendenz ten aanzien van de grondslagen des levens, welke met de Reformatie begonnen is, tot staan te brengen.

VI. RELIGIEUS ASPECT VAN DE OPLOSSING

HET DIEPSTE ANTWOORD OP DE VEREENZAMING VAN DE MODERNE MENS

DE DIEPSTE OORZAAK DER VEREENZAMING VAN DE MODERNE MENS IS, ZO stelden wij, de religieuze ontworteling. Het diepste antwoord op zijn vereenzaming kan derhalve slechts zijn zijn terugkeer tot en werkelijke beleving van de religie, de terugbinding aan de grond van zijn bestaan: God. Met God bedoelen wij de drieënige God, Die Christus ons heeft geopenbaard en Die wezenlijk Liefde is, welke zich aan de wereld mededeelt door Christus en Zijn Kerk.

De menselijke sociabiliteitsdrang wordt in geen enkele aardse gemeenschap uitgeput, zelfs niet in de meest gave liefdesgemeenschap. Alleen in de existentiële ontmoeting met Christus, Gods Zoon, Die tot ons kwam als medemens en hierdoor de kloof teniet deed tussen God en mens, geraakt de mens tot diepste bevrediging van zijn sociabiliteitsdrang. Terugkerend tot Christus wordt de moderne mens weer de (christelijke) volheid des levens deelachtig, waarnaar hij zozeer smacht. De leegte van het abstracte beeld, waarin hij zich uitdrukt, is van deze hunkering het paradoxale bewijs.

De Kerk is de voortzetting van de mensgeworden Zoon van God op aarde. Zij is als zodanig het enige middel om de totale Christus te ontmoeten. Zoals nu Christus mens en God tegelijk was, zo is ook de Kerk als Zijn voortzetting op aarde tegelijk goddelijk en menselijk: innige levens- en liefdesgemeenschap, die in een vitaal contact staat met haar hemels Hoofd – een contact, dat iets is van verborgen, goddelijke grootheid – èn zichtbare en tastbare organisatie, als zodanig toegerust met al de institutionele elementen, welke nodig zijn ter verwerkelijking van deze gemeenschap. Tijdens haar aardse staat verenigt de Kerk beide aspecten in onverbrekelijke eenheid in zich[100]). Naar wij zagen, is echter onder invloed der bovenbeschreven historische ontwikkeling het accent eenzijdig komen te liggen op het organisatorische aspect.

De moderne mens nu is, veelal door de crisis van het eigen hart, op weg God, Die een vroeger geslacht „dood" verklaard had, weer te gaan erkennen. Er groeit een nieuwe religieuze ontvankelijkheid in zijn ziel.[101]) In hem leeft ook de nostalgie naar de gemeenschap der Heiligen, welke in volkomen verwereldlijkte vorm zich uit in een verschijnsel als het communisme. Maar het organisatorische aspect van de Kerk, waarop bovendien zoals gezegd eenzijdig de nadruk kwam te liggen, is voor hem de grote sta-in-de-weg om tot Haar, de voortlevende Christus op aarde, terug te keren. J. A. J. Peters wijst in verband hiermede als voorbeeld op de figuur van Simone Weil (1909–1943), een vrouw, die de problemen van het moderne mensentype op religieus gebied in alle scherpte heeft doorleefd. Uit een volkomen heidens en anarchistisch milieu stammend

kwam zij tot de erkenning van God als Schepper en Vader, van de verlossing door het Kruis van Christus, van de genade in de Heilige Geest, van de Sacramenten van Doop en Eucharistie. Zij beminde de Kerk als Mystiek Lichaam van Christus, maar tegelijk haatte zij de Kerk in Haar aardse en tijdelijke verschijningsvorm, dus als „Gesellschaft". De Kerk als sociale macht was voor haar een angstaanjagend feit.[102])

VERNIEUWD KERKBESEF

Tegenover het eenzijdig accentueren van dit juridisch-organisatorische aspect valt in onze tijd echter een duidelijke reactie waar te nemen. Er openbaart zich een nieuw bovennatuurlijk gemeenschapsbesef, dat wortelt in een beter, geestelijker begrip van de Kerk. Er is – althans bij een élite – een nieuwe en verdiepte beleving van de bovennatuurlijke realiteit der Kerk als het Mystieke Lichaam van Christus. Geheel in de lijn van dit vernieuwde Kerkbesef, dat ook tot uiting komt in het herstel van het primaat der liefde in de christelijke spiritualiteit, ligt de bekende uitspraak van Paus Pius XII, tot alle leken gericht: „Gij zijt de Kerk". Een van de belangrijkste verklaringen, welke de H. Vader tijdens zijn pontificaat heeft gedaan.

Wat houdt dit „Kerk-zijn" van de leek in? Het betekent, naar de voortreffelijke toelichting van pater H. van Waesberghe[103]): verenigd zijn als broeders en zusters in één Heer en onder één Hoofd; in iedere medemens Christus dienen en in Christus iedere medemens zonder uitzondering beminnen. Het is, zo begrepen, de hoogste en diepste personalisatie van alle menselijke betrekkingen, het meest vèrgaande antwoord op de verzakelijking en vervlakking dezer verhoudingen. Het verschaft aan de opbouw van het nieuwe sociale milieu in de tijdelijke orde, zoals in het vorige hoofdstuk geschetst, de onmisbare grondslag der christelijke liefde.

Dit nieuwe Kerkbesef treedt m.n. naar voren in de liturgische beweging, welke in belangrijke mate tot herleving van de gemeenschapsgedachte heeft bijgedragen – het samen bidden en zingen in de kerk brengt immers op zinvolle wijze de bovennatuurlijke verbondenheid van alle gelovigen in het Mystieke Lichaam van Christus tot uitdrukking – in de herleving van de gemeenschapsgedachte in de parochie alsook in een beweging als Pax Christi, welke zich tot taak stelt: de mensen te leren elkaar als christenen te ontmoeten en alle consequenties te trekken uit hun gedoopt zijn, speciaal ten aanzien van de onderlinge verhoudingen met het oog op het vestigen van een christelijke vrede in een broederschap aller volkeren. In de zichtbare vormgeving van de werkelijkheid van het Mystieke Lichaam voor het oog van de wereld van vandaag, in de christelijke solidariteit, die haar stempel drukt op de ontmoeting van mens tot mens, ziet deze beweging terecht de grootste kracht voor het scheppen van eenheid en vrede in onze door eenzaamheid en angst beheerste wereld.[104]) Naarmate deze ontwikkeling zich doorzet, naarmate de Kerk dus weer meer

geloofs- en liefdesgemeenschap wordt, zal Zij beter in staat zijn te beantwoorden aan de grote taak, waarvoor Zij in onze tijd in het bijzonder staat: de moderne vereenzaamde, ontwortelde mens in een waarachtige en levenskrachtige christelijke gemeenschap het vertrouwde, zinvolle levensverband te hergeven, waarnaar hij zozeer hunkert.
Ook in protestants-christelijke kring valt een herleving van het Kerkbesef waar te nemen, zich uitend in een groeiend streven naar herstel van waarachtige godsdienstige gemeenschap, m.n. door vernieuwing van de liturgie en herstel van de christelijke gemeente als geloofs- en liefdesgemeenschap.

DE GEMEENSCHAPSGEDACHTE IN DE PAROCHIE EN IN DE NED. HERVORMDE GEMEENTE

Ook in het dagelijkse levensmilieu van de gelovige, de parochie, herleeft, zoals gezegd, de gemeenschapsgedachte. Tegenover de traditionele, behoudende parochie, welke zich in hoofdzaak beperkt tot de katholieken, die hun kerkelijke plichten vervullen – in de grote steden van het Westen vormt deze groep slechts een minderheid binnen het geheel – en welke, naar wij zagen, vooral in de steden het tegendeel is geworden van een gemeenschap, is n.l. opgekomen de idee van de wervende, missionerende of apostolische parochie (paroisse missionnaire), die de parochie wil maken tot een waarachtige apostolische christelijke gemeenschap. Men wil dit bereiken door op systematische wijze volgens een weloverdacht plan en een aangepaste methode en door inschakeling van alle krachten, priesters, religieuzen en leken, de zielzorg te richten op degenen, die buiten de kring van het parochie-milieu staan. Langs deze weg hoopt men de kern van de parochie – de kring van goede ‚trouwe katholieken – weer om te vormen tot een werkelijk apostolische christelijke gemeenschap, die de eigen beslotenheid doorbreekt en zich opnieuw bewust wordt van de grote zendingstaak van de Kerk.
De twee conclusies, welke uit de aanvaarding van de idee der apostolische parochie het meest naar voren springen, zijn deze, dat de arbeid van de priesters zich zoveel mogelijk richt op het directe apostolaat – een zo persoonlijk mogelijke verkondiging van het Evangelie en een zodanige bediening van de sacramenten, dat zij de gelovigen in een levende en begrijpelijke liturgie werkelijk aanspreekt en bezielt – en dat de leken zoveel mogelijk worden ingeschakeld in de apostolische arbeid en elders een apostolisch-werkende gemeenschap gaan vormen.
Is er in de traditionele, conserverende zielzorg – geheel in de lijn van het eenzijdig juridisch-organisatorische Kerkbegrip – niet veel plaats voor de persoonlijke benadering, het persoonlijke contact, de apostolische zielzorg daarentegen werkt sterk personaliserend. Zij brengt immers noodzakelijk met zich mede, dat alle zorg besteed wordt aan het persoonlijk contact en de persoonlijke

noden, opdat het Christendom aan de mensen weer verschijnt, niet slechts als een leer, een geheel van geboden en verboden – het juridisch-organisatorisch aspect – maar werkelijk als een evangelie, een heilsboodschap.[105])

In „Actio Catholica" van Juli-Augustus 1954 vertelt een stadspastoor, hoe hij zich voorstelt zijn parochie meer tot een apostolische, missionerende parochiegemeenschap te maken. Wij denken hierbij o.a., zo schrijft hij, aan vertrouwensmensen in elke straat, die een aantal gezinnen voor hun rekening nemen, die verhuizingen doorgeven, nieuwe gezinnen opsporen, kinderen op de katholieke school brengen, enz.

Ter versterking van de parochie-band en de parochie-zin is ook van groot belang de reeds meermalen bepleite oprichting van een parochie-raad, waarin de pastoor, de kapelaans en wisselende afgevaardigden uit de gelovigen alle vraagstukken van eredienst en zielzorg bespreken.

Ook in de Ned. Hervormde gemeente herleeft de gemeenschapsgedachte. Een van de belangrijkste pogingen ,die hier worden ondernomen, om te komen tot herstel van de werkelijke christelijke gemeente is het streven naar decentralisatie van de ene plaatselijke „massa"-kerk in een aantal levende wijkgemeenten. Langs deze weg hoopt men de onderlinge verhoudingen zoveel mogelijk te personaliseren. De sinds 1 Mei 1951 in werking getreden kerkorde der Ned.-Hervormde Kerk schrijft een dergelijke decentralisatie voor gemeenten met meer dan één predikant uitdrukkelijk voor. Er dienen daar evenveel wijkgemeenten te komen als er predikantsplaatsen zijn.[106])

WIJKGEDACHTE EN PAROCHIE-GEMEENSCHAP (WIJKGEMEENTE)

Het streven in katholieke kring naar de realisering van de parochie als werkelijke geloofsgemeenschap en, in protestants-christelijke kring, naar de opbouw van levende wijkgemeenten vindt in de wijkgedachte een waardevolle steun. Immers, waar geen natuurlijke gemeenschap en geen aanleg daartoe aanwezig is, zal het bijzonder moeilijk, ja practisch onmogelijk zijn een parochiegemeenschap tot stand te brengen. In de grote stad is dit inderdaad het geval. De wijkgedachte nu beoogt, gelijk wij zagen, door een wijksgewijze opbouw van de stedelijke samenleving haar weer tot een voedingsbodem van waarachtige gemeenschapsvorming te maken en bevordert zodoende in belangrijke mate de voorwaarden om de territoriale parochie ook in het hedendaagse stedelijke gemeenschapsleven als grondstructuur van de zielzorg in stand te houden.

Hierbij doet zich echter, zoals al opgemerkt, een gevaarlijke tendenz gelden, n.l. een streven naar een gemeenschapsvorming op zuiver burgerlijk, „algemeen" vlak, waarbij het vasthouden aan afzonderlijke sociale organen op basis van confessie en levensbeschouwing als een belemmering voor de verwezenlijking der wijkgedachte wordt beschouwd. De wijkgedachte, zo begrepen en toegepast,

is natuurlijk allesbehalve een waardevolle steun zijn voor het streven naar de realisering van de parochie als werkelijke geloofsgemeenschap.
De wijkgedachte, wil zij aanvaardbaar zijn, mag slechts beogen – wij sluiten ons hierbij aan bij de gedachtengang van pater Van Leeuwen - het scheppen van een algemeen kader, dat een geschikte voedingsbodem biedt tot gemeenschapsvorming. Deze gemeenschapsvorming zal tot op zekere hoogte in algemeen verband verwerkelijkt kunnen worden. De parochie zal op haar beurt, evenals de wijkgemeente, dit algemene kader en de algemene gemeenschapsvorming moeten benutten om met eigen middelen een werkelijke geloofsgemeenschap te realiseren.
Het is duidelijk, dat het voordeel, dat de parochie van de verwezenlijking van de wijkgedachte kan hebben, van geheel andere aard is in een stad, waar de katholieken een minderheid vormen dan in een overwegend katholieke stad. In een stad als Tilburg b.v. kan de parochie-structuur in vèrgaande mate samenvallen met de wijkstructuur. In Rotterdam daarentegen zal de parochiestructuur slechts in beperkte mate kunnen aansluiten bij de wijkstructuur en van de voordelen profiteren, welke deze biedt voor gemeenschapsvorming.[107])

SAMENVATTING EN PERSPECTIEF

ZOALS WIJ IN HET VOORGAANDE UITEENGEZET HEBBEN, WORDT DE WESTERSE samenleving in hoge mate gekenmerkt door een vereenzamingstendenz. En ook buiten de Westerse wereld doet deze zich thans gelden. Deze vereenzaming van de mens vormt de diepste kern van het sociale vraagstuk van onze tijd, dat voor alles een probleem is van geestelijk-zedelijke aard. Zij is de meest fundamentele nood, waarmede wij heden worden geconfronteerd. Dè noodlijdende mens in onze tijd is de geestelijk-geïsoleerde, innerlijk-vereenzaamde mens.

Deze vereenzamingstendenz is, naar wij zagen, het resultaat van het individualisatieproces, dat sedert het einde der Middeleeuwen inzet en van het nauw hiermede samenhangende proces van verzakelijking en instrumentalisering der menselijke betrekkingen als gevolg van de verdringing der overwegend „gemeinschaftliche", organische structuur der Middeleeuwse maatschappij door een nieuwe, overheersend „gesellschaftliche", organisatorische maatschappelijke structuur, welke de menselijke individualiteit tot grondpijler heeft en derhalve geheel in de lijn ligt van het individualisatieproces.

Met de vereenzaming hangt, gelijk wij opmerkten, nauw samen het moderne verschijnsel der „Liebesunfähigkeit", het onvermogen tot liefde, zelfovergave, waaronder zovelen in onze tijd gebukt gaan. Beide verschijnselen staan met elkaar in functioneel verband. Tegelijk gaapt er in het vereenzaamde hart van de moderne mens een intense honger naar liefde ,genegenheid. Naarmate hij meer vereenzaamt, wordt hij zich n.l. des te feller de behoefte aan liefde, welke hem is ingeschapen, bewust. Een behoefte, die in de moderne individualistische en verzakelijkte samenleving, waarin de materiële behoeftenbevrediging de boventoon voert, steeds meer in verdrukking is geraakt.

De geschetste historische ontwikkeling vindt in onze tijd zijn voltooiing in een mensentype, dat zich als een vreemdeling voelt geworpen in een vijandige, kille wereld en gekweld wordt door gevoelens van angst, onzekerheid, onmacht en zelfs van vertwijfeling. Het weet met zichzelf en met de verkregen individuele vrijheid geen raad in de leegte van zijn geïndividualiseerde, verzakelijkte bestaan. In deze meer of minder bewust ervaren ondragelijke situatie ontwikkelen zich bepaalde vluchtmechanismen. Als belangrijkste vluchtreacties signaleerden wij de vlucht in de massa (het massificatieproces) en de vlucht in het totalitaire regiem. Deze krampachtige ontsnappingspogingen vermogen het vereenzamingsproces echter niet te stuiten. Integendeel! Zij versterken het slechts. Dit proces openbaart zich overigens in velerlei gradaties en nuances. Het sterkst doet het zich gevoelen in de moderne grote stad, waarin de tendenties tot verbreking der oude traditionele levensbindingen zich het meest volledig gerealiseerd hebben. De mens is hier enkeling in de scherpste zin van het woord.

Een werkelijk afdoende oplossing van het vraagstuk der vereenzaming is slechts te vinden op basis van de christelijke levens- en maatschappijbeschouwing. Deze oplossing heeft, naar wij in het licht hebben gesteld, een natuurlijk en bovennatuurlijk aspect, waartussen een innige samenhang bestaat. Zij is als zodanig het juiste antwoord op de uitdaging van het sociale vraagstuk van onze tijd. De verwerkelijking ervan betekent tevens het stuiten van het massificatieproces, waarvan de vereenzaming immers de primaire oorzaak is.

Wat het natuurlijk aspect betreft, is de oplossing gelegen in de opbouw van een nieuw sociaal milieu in de geest van het personalistische gemeenschapsideaal. Deze oplossing is geen hersenschim. Zij kan immers, naar wij gezien hebben, aanknopen aan belangrijke krachten in onze samenleving, die ten gunste van haar verwezenlijking werkzaam zijn. Alom is er nl. een tendenz naar vernieuwing en versterking van het sociale milieu in de geest van het personalistische gemeenschapsideaal waar te nemen. Wij hebben dit opgemerkt in het uiterst belangrijke levensmilieu van huwelijk en gezin alsook in het wijdere, secundaire sociale milieu, waarin het streven naar verwerkelijking der sociale grondrechten, naar vernieuwing van het menselijke woon-, werk- en schoolmilieu en in de volksopvoeding tezamen een belangrijke kracht vormen ter vernieuwing van dit secundaire milieu in de geest van het personalistische gemeenschapsideaal, al zal dit hierin, naar wij uiteengezet hebben, nimmer volledig gerealiseerd kunnen worden.

Met de opbouw van een nieuw sociaal milieu in de tijdelijke orde als juist aangegeven wordt de diepste oorzaak van het vereenzamingsproces echter niet geraakt. De diepste wortel der vereenzaming van de moderne mens is immers de religieuze ontworteling. Het diepste antwoord op zijn vereenzaming kan derhalve slechts zijn zijn terugkeer tot en werkelijke beleving van de religie, de terugbinding aan de grond van zijn bestaan: God, Die tot ons is gekomen in Christus, onze Verlosser. Alleen in de existentiële ontmoeting met Christus geraakt de mens tot diepste bevrediging van zijn sociabiliteitsdrang. De Kerk is de voortzetting van de mensgeworden Zoon van God op aarde. Zij is als zodanig het enige middel om de totale Christus te ontmoeten.

De moderne mens nu is, meest door de crisis van het eigen hart, op weg God, Die een vroeger geslacht „dood" verklaard had, weer te gaan erkennen. Er groeit een nieuwe religieuze ontvankelijkheid in zijn ziel. In hem leeft ook de nostalgie naar de gemeenschap der Heiligen. Maar het organisatorische aspect van de Kerk, waarop onder invloed der bovengenoemde historische ontwikkeling eenzijdig het accent kwam te liggen, is voor hem de grote sta-in-de-weg om tot Haar, de voortlevende Christus op aarde, terug te keren. Tegenover het eenzijdig accentueren van het juridisch-organisatorische aspect van de Kerk valt echter in onze tijd een duidelijke reactie waar te nemen. Er openbaart zich een vernieuwd Kerkbesef, een nieuwe en verdiepte beleving van de bovennatuurlijke realiteit der Kerk als het Mystieke Lichaam van Christus. Dit

vernieuwde Kerkbesef betekent, naar wij zagen, de hoogste en diepste personalisatie van alle menselijke betrekkingen, het meest vèrgaande antwoord op de verzakelijking en vervlakking van deze verhoudingen. Het verschaft aan de opbouw van het nieuwe sociale milieu in de tijdelijke orde de onmisbare grondslag der christelijke liefde.

* * *

Als wij het beeld, dat onze huidige samenleving biedt, nog eens overzien, bespeuren wij daarin dus enerzijds een sterke vereenzamingstendenz, anderzijds belangrijke tegentendenties. Zal de vereenzamingstendenz zich ondanks deze tegenkrachten definitief doorzetten? Gaan wij, zoals Guardini verwacht, een wereld van toenemende eenzaamheid tegemoet?

Wij betwijfelen het. De vereenzamingstendenz is voortgekomen uit de burgerlijk-individualistische cultuur, welke met de Renaissance is begonnen en in onze tijd onder hevige schokken ten einde spoedt. En met deze cultuur, die de menselijke ziel zodanig heeft verminkt, dat zij in onze tijd terecht het voorwerp is geworden van een wijdverbreide afkeer, zal ook het daaruit voortvloeiende verschijnsel der vereenzaming verdwijnen.

De tegenkrachten, welke de vereenzamingstendenz heeft wakker geroepen en die gedragen en gevoed worden door de onuitroeibare menselijke sociabiliteitsdrang, die wel gedurende een bepaalde tijd verwaarloosd kan worden, maar op den duur zijn rechten herneemt, wettigen o.i. de hoop, dat wij ons bevinden in de overgangsfase naar een wedergeboorte van mens en samenleving op het hogere niveau van een synthese van „Gemeinschaft" en „Gesellschaft", zoals op volmaakte wijze is belichaamd in het personalistische gemeenschapsideaal. Dit harmonische gemeenschapsideaal te verwezenlijken in de disharmonische wereld van onze tijd is de grote taak en roeping van het huidige geslacht.

AANTEKENINGEN

HOOFDSTUK I

1. Prof. dr W. Banning, voortgezette discussie over de welvaartstaat. *Socialisme en Democratie*, Januari 1954. Prof. mr N. E. H. van Esveld geeft in zijn opstel: Het sociale vraagstuk (in het speciaal nummer van *De Gids*: De tijd, waarin wij leven. Huidige aspecten van Nederland en zijn Cultuur, 1952, p. 58) wel een iets andere omschrijving – het gaat thans niet meer om arbeidersbescherming, doch om verwezenlijking van gelijke rechten op economische en geestelijke ontplooiing, zo schrijft hij – maar in feite komt zij neer op de door Banning gebezigde formulering: verwezenlijking der sociale grondrechten. Bij de sociale grondrechten gaat het immers om realisering van gelijke rechten op persoonlijkheidsontplooiing.
2. Prof. dr F. J. H. M. van der Ven, *Schaduwen van het Modernisme*, Bussum 1951, p. 28 e.v.
3. *Proces Verbaal Christelijk Sociale Conferentie*, Utrecht 1952, p. 599.
4. *Mijn weg tot zelfkennis*, Arnhem 1952, in het bijzonder p. 44–50. Deze Russische filosoof dacht reeds typisch existentieel, voordat deze term gangbaar werd in de filosofie. Zijn autobiografie is bedoeld als een proeve van een volkomen persoonlijke, existentiële filosofie.
5. Zie o.a. prof. dr P. J. Bouman, *Van Renaissance tot wereldoorlog*, 2e druk, Amsterdam 1948; prof. dr C. A. Mennicke, *Sociale psychologie*, 3e druk, Utrecht 1948; dr E. Fromm, *De angst voor vrijheid*, Utrecht 1952; dr P. Smits, *Kerk en Stad*, 's-Gravenhage 1952, p. 34–70; prof. dr J. Romein, De vereenzaming van de mens, in: *In opdracht van de Tijd*, Amsterdam 1946; idem, *Aera van Europa*, Leiden 1954, van welke werken wij in het hierna volgende een dankbaar gebruik hebben gemaakt.

HOOFDSTUK II

6. Wanneer wij hier en in het vervolg spreken van middeleeuwse „gemeinschaftliche" maatschappij in tegenstelling tot de moderne, „gesellschaftliche" maatschappij, dan moeten deze begrippen in idealtypische zin worden opgevat. Natuurlijk is het niet zo, dat de middeleeuwse maatschappij op één ogenblik eindigde en dat de moderne maatschappij op het volgende moment begon. Van een dergelijke scherpe scheiding is uiteraard geen sprake. Vele der voor de moderne maatschappij kenmerkende krachten waren reeds in de middeleeuwse maatschappij van de 12e, 13e en 14e eeuw werkzaam. Anderzijds blijft menig middeleeuws element binnen de groeiende nieuwe maatschappelijke structuur voortbestaan. Dit neemt echter niet weg, dat de door ons gehanteerde tegenstelling tussen middeleeuwse en moderne maatschappij, in idealtypische zin opgevat, een houdbare wetenschappelijke constructie is. Zie hiervoor: dr E. Fromm, *De angst voor vrijheid*, p. 37.
7. De Contra-Reformatie bedient zich in de strijd om het verloren terrein terug te winnen van typisch moderne middelen, vooral van scholing en organisatie. Wat de vorsten betreft, deze slagen er in de 16e eeuw in om, steunend op de financiële hulp van de steden, de macht van de adel te beknotten en werken inzoverre mede aan de ontbinding der feodale sociale orde, maar in de plaats daarvan bouwen zij, geleid door beginselen van rationeel bestuur, een sterk centraal gezags- en bestuursapparaat op, dat de burgerlijke vrijheid tijdelijk weer verloren doet gaan. Zie hiervoor: Romein, *Aera van Europa*, p. 106 en p. 140.
8. In Midden-Europa, speciaal Duitsland, zet zich in het begin der 18e eeuw daarentegen een anti-rationalistische tegenstroming in, welke de suprematie van het rationalisme bestrijdt. De romantiek is de laatste fase van deze tegenstroming, welke de expansiviteit van het West-Europese rationalisme niet heeft kunnen stuiten. Omstreeks 1830 begint de tegenstelling tussen West- en Midden-Europa steeds meer te vervagen. Zie Bouman, *Van Renaissance tot wereldoorlog*, p. 158–191.
9. Wat bijv. de binnenlandse migratie betreft (sociale mobiliteit dus in horizontale

zin), in 1953 veranderden in ons land in totaal 52.827 gezinnen van woonplaats. Met inbegrip van de alleenwonenden bedroeg de binnenlandse migratie in dat jaar 444,138 personen. Zie hiervoor M.v.A. aan de IIde Kamer, *Rijksbegroting 1955*. Hst. XII (Sociale Zaken en Volksgezondheid). Bijl. Hand. IIe Kamer 1954/55 nr. 3700.

10. Zie: Karl Bedmarik, *De jonge arbeider van deze tijd een nieuw type*, Utrecht 1955; idem, The central European worker in the ideological vacuum. *Confluence* (An International Forum) June 1953, p. 57–69. Als deze schrijver bedoelen wij met de jonge arbeider van deze tijd een nieuw type, type wederom opgevat in cultuursociologische zin. Zie ook: prof. dr Fred. L. Polak, *De toekomst is verleden tijd*. Deel II, Utrecht 1955, p. 282–301.
11. Binnen de groep der kerkelijken kan men nog onderscheiden tussen kerksen (zij, die deelnemen aan het uiterlijke kerkelijke leven) en onkerksen (zij die dit niet meer doen). Laatstgenoemde groep wordt steeds groter. Wat eerstgenoemde groep betreft, het uiterlijke medeleven mag men niet zonder meer vereenzelvigen met persoonlijke geloofsbeleving. Vaak is hiervan geen sprake, is het uiterlijk beleden geloof slechts een façade, waarachter niet of nauwelijks schuil gaat een waarachtig Christelijk geloofsleven in de zin van een persoonlijke betrekking tot Christus en een vitale verbondenheid met Zijn Kerk.
Wat de kerkelijke situatie van Nederland in het bijzonder betreft, de buitenkerkelijke bevolkingsgroep, die in 1879 met haar 0,31 pct nog een te verwaarlozen minderheid was, bleek bij de volkstelling van 1947 uitgegroeid te zijn tot 17 pct = 1.641.291 personen. De feitelijke situatie is echter nog ernstiger. Zeer velen hebben zich immers bij de laatste volkstelling als kerkelijk laten noteren, die in feite elke innerlijke binding met de Kerk hebben verloren en zich slechts uit traditie of menselijk opzicht als kerkelijk opgegeven hebben. Men mag, zo merkt dr A. Fiolet O.F.M. in verband hiermede op in een referaat over het Apostolaat der Minderbroeders in Noord-Holland, als wetenschappelijk vaststaand aannemen, dat meer dan de helft der Nederlandse bevolking in feite elke innerlijke binding met de Kerk verloren heeft.
Zie hiervoor ook: *de Vastenbrieven van 1954* en *1955 van het Nederlandse Episcopaat*; dr M. Stavermans O.F.M., *Buitenkerkelijkheid in Friesland*, Assen 1954; en Karl Rahner, *Christendom en Kerk in onze tijd* 1955, p. 17–24.
12. Men vindt dit helder uiteengezet in een tweetal publicaties van prof. dr A. Oldendorff: Gezinsproblemen in verband met de huidige maatschappijstructuur in de bundel: „*Het moeilijke gezin*", Utrecht-Antwerpen 1953, p. 44 e.v. en: *De psychologie van het sociale leven*, Utrecht, 1953, p. 186 e.v.
13. Zie p. 83.
14. *De ongeschoolde arbeider*, Assen 1952, p. 68 e.v.
15. P. van Ormelingen, „Katholische Weltanschauung" volgens Romano Guardini, *Kultuurleven*, Juli 1953.
16. De meeste Christenen, die de H. Communie ontvangen, zien de Eucharistie op echt individualistische wijze enkel als een persoonlijke verbinding met God. Zij beleven alleen de verticale Communie en ervaren niets van de horizontale: de eenwording met de andere ledematen van het Mystieke Lichaam. Zie hiervoor: Rudolf Graber, Aan de bronnen der Genade. *Over de sociale zegen der Sacramenten*, Bilthoven 1955, p. 33.
17. Dr J. A. Ponsioen S.C.J., Wijziging in de gezinsstructuur, *Sociaal Kompas*. Nov./Dec. 1954. Zie ook: Haveman, *o.c.* p. 66 e.v.; en drs C. J. M. H. Souren, School, Gezin en Maatschappij, *Kath. Staatkundig Maandschrift*, Mei–Juni 1954.
18. Ook bij het verlenen van sociale en paedagogische hulp, welke alleen vruchtbaar is, wanneer er een ontmoeting van mens tot mens tot stand komt, is er van een dergelijke ontmoeting vaak geen sprake. Zij komt niet tot stand, zoals de redactie van het katholieke maandblad *Dux* in zijn geheel aan het gezin gewijd nummer van Maart 1952 scherp opmerkt, omdat de hulp, die geboden wordt, het woord, dat gesproken wordt, te abstract is, te weinig aangepast aan de werkelijke behoeften of daar te eenzijdig moraliserend en belerend wordt opgetreden en te weinig blijk wordt gegeven van oprecht vertrouwen in de goede wil van de ander. Er

wordt veel vermaand, maar weinig menselijk, eenvoudig „gezellig" gepraat en practisch geholpen. En daardoor wordt de aansluiting gemist, aldus *Dux*. Het Amerikaanse maatschappelijk werk, waarin het accent meer ligt op de gelijkberechtigdheid en het zelfbeschikkingsrecht van de hulpbehoevende en op het vertrouwen in zijn goede wil en medewerking dan op het gebruik van gezag, onderscheidt zich in dit opzicht gunstig van het Europese maatschappelijke werk. Zie hiervoor: dr H. van Rooy, *Casework en maatschappelijk werk*, 2e druk, Assen 1955, p. 34–49.

19. Uit een onderzoek, dat in 1954 in Duitsland onder de jeugd van 15 tot 24 jaar werd gehouden, bleek, dat 37 pct geen enkele vriend had. Zie hiervoor: H. A. Wigbold, De Duitse jeugd is eenzaam en heeft een kwijnend geloofsleven. *De Nieuwe Eeuw*, 30 April 1955.
20. Men zie wat dit betreft: E. M. van Diffelen, *De opvoeding tot deelneming in het geestelijk en sociaal verkeer*; en dr H. R. Wijngaarden, Arbeidsvreugde en onze maatschappij. *Proces Verbaal Chr. Soc. Conferentie 1952*, p. 276 en p. 269.
21. Dr Fr. W. Foerster, Oude en Nieuwe Opvoeding, Hilversum 1936, p. 39 e.v.; idem, *Christus und das menschliche Leben*, 2e druk, Recklinghausen 1951, p. 49 e.v.
22. Zie o.a. Mennicke, *Sociale psychologie*, p. 100 e.v.; prof. dr P. J. Bouman en W. H. Bouman, De groei van de grote werkstad. *Een studie over de bevolking van Rotterdam*, Assen 1952, p. 35; Smits, *Kerk en Stad*, p. 73; prof. dr W. Banning, *Moderne Maatschappij-problemen*, Haarlem 1953, p. 55.
23. Zie hiervoor: prof. dr E. W. Hofstee, Levenskunst en levensstijl in stad en platteland, *Sociologisch Bulletin*, 4e Jg. 1950, No. 3; idem, De ontwikkeling van de sociale positie van de landbouwende bevolking, in: *De functie van de landbouw in de maatschappij*, 1948, p. 29; prof. dr W. Banning, *Moderne Maatschappij-problemen*, p. 140 e.v. Wat ons land betreft, voltrekt zich dit proces, naar Hofstee in het licht stelt, in het Noorden en Westen eerder dan in de andere gewesten.
24. De technische bijstand, binnen het kader van de Verenigde Naties verleend, geschiedt op drieërlei wijze:
    1. via de programma's der gespecialiseerde organisaties, gefinancierd uit hun normale budget en geadministreerd door deze organisaties zelf;
    2. via het „regular program of the United Nations", gefinancierd met behulp van fondsen uit het normale budget van de Ver. Naties en geadministreerd door het Secretariaat-Generaal der Verenigde Naties;
    3. via het „Expanded Program", waarvoor een afzonderlijke begroting wordt opgesteld. De concipiëring van dit programma en de noodzakelijke coördinatie der plannen is toevertrouwd aan een „Technical Assistance Board", bestaande uit de Secretaris-Generaal van de Ver. Naties en de vertegenwoordigers van de gespecialiseerde organisaties, die het werk grotendeels moeten doen, terwijl een „Technical Assistance Committee", waarin alle landen-leden van de Economische en Sociale Raad zitting hebben, toezicht houdt op het programma van de „Technical Assistance Board". Wat het aantal landen betreft, dat bijdragen verleent aan het programma voor technische bijstand der Verenigde Naties, in de periode van 1950 t/m 1954 is dit gestegen van 54 tot 74. Het aantal hulpontvangende landen is gestegen tot 97. In 1954 waren er in totaal 1584 deskundigen in deze gebieden werkzaam, waarvan 97 uit Nederland. Zie voor deze gegevens: prof. dr J. M. Pieters, *Hulp aan onderontwikkelde gebieden*, Leiden 1954, p. 17 e.v.; en het jaarverslag over 1954 van de „*Technical Assistance Board*".
25. Prof. Pieters, *o.c.*, p. 15. Zie voor deze hulpverlening en de problemen, die hierbij rijzen, verder o.a. prof. dr E. de Vries, Plannen voor technische hulp aan weinig ontwikkelde landen, *Socialisme en Democratie*, November 1949; mr Th. H. Bot, Enkele aspecten van de z.g. technische bijstand aan de minder ontwikkelde gebieden in Azië, *Kath. Staatk. Maandschrift*, September en October 1951; prof. ir W. Schermerhorn, Internationale technische hulp, *Socialisme en Democratie*, November 1951; dr P. C. J. van Loon, Internationale bijstand aan in ontwikkeling achtergebleven gebieden, *Maandschrift Economie* Maart 1952; Eugene Staley, *The future of Underdeveloped Countries*, New York 1954, passim; prof. dr D. B. J. Schouten, De stationnaire economie van de achtergebleven gebieden. Enkele

economische aspecten van de hulp aan onderontwikkelde landen. *Maandschrift Economie* December 1954; David Mitrany, Food and Freedom, London 1954, p. 34–40; en *Socialisme en Democratie*, Augustus–September 1955 (spec. nummer: Hulp aan minder ontwikkelde gebieden).

HOOFDSTUK III

26. Het gesignaleerde verschijnsel van een vlucht in het vroege huwelijk wordt bevestigd door de statistiek. Uit gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek, ontleend aan een herziening van de indertijd gepubliceerde berekeningen omtrent de toekomstige loop der Nederlandse bevolking 1950–1980, blijkt n.l., dat er sedert de tweede wereldoorlog in Nederland meer en jonger gehuwd wordt dan vroeger het geval was. Dit ondanks de woningschaarste!
27. De crisis in het huwelijk. *Verspreide Geschriften uit de nalatenschap van dr J. H. van der Hoop*, Arnhem 1952, p. 137. Het verschijnsel der overspannen huwelijksverwachting mag men overigens niet generaliseren. Het is beperkt tot het burgerlijke milieu. Bij de groep der ongeschoolden leeft slechts een zeer zwakke huwelijksverwachting, ook bij degenen, die verkering hebben. Zij verwachten zelden, dat zij in het huwelijk in elkaar zullen opgaan en gelukkig zullen zijn. Zie: *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid.* Onderzoek in opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, ingesteld door het Mgr. Hoogveld Instituut te Nijmegen, 's-Gravenhage 1953, p. 227.
28. Zie voor het massificatieproces in de door ons bedoelde zin: Fromm, *o.c.*, p. 139 e.v.; Banning, *o.c.* p. 64 e.v.; prof. dr F. L. Polak, De tijd, waarin wij leven, p. 6 (in het speciaal nummer van *De Gids:* De tijd, waarin wij leven, 1952); prof. dr E. A. D. E. Carp, *Problemen van het mens-zijn*, Rotterdam 1953, p. 20 en p. 78; dr J. van Baal, Mens, Menselijkheid en Cultuur, in: *Mens en Burger.* Het probleem van de aanpassing (vijfde symposion der Societeit voor Culturele Samenwerking), 's-Gravenhage 1951, p. 9 e.v.
29. Oldendorff, *De psychologie van het sociale leven*, p. 53 e.v.
30. Zie wat bijv. de figuur van Hitler betreft, Fr.W. Foerster, *Erlebte Weltgeschichte 1869–1953.* Nürnberg 1953, p. 371–375, die hierin enige interessante citaten geeft uit een artikel van de Duitse generaal Guderian over Hitler. De tragiek in het karakter van deze exponent van het totalitarisme belichtend schetst Guderian de volledige vereenzaming, waarin deze mens leefde, die vriend noch familie bezat en ook geen enkele behoefte had aan menselijk contact en aanvulling van zijn eigen eenzijdigheid. „Einsam ging er durch die Welt, erfüllt von seinen gigantischen Plänen", aldus Guderian.

HOOFDSTUK IV

31. Het betreft hier een van de voornaamste verschilpunten tussen de visie van Fromm en die van Freud, die van mening was, dat de mens primair zelfgenoegzaam is. Zie Fromm, *o.c.*, p. 213.
32. Zie: *De angst voor vrijheid*, p. 190 e.v.
33. *De gestalte der toekomst*, Utrecht 1951, p. 41 e.v.
34. *o.c.*, p. 73.
35. Zie voor dit begrip van persoon en persoonlijkheid: F. J. P. van Dooren, *De persoonlijkheid als uitgangspunt van de psychologie toegepast in het bedrijf*, Tilburg 1950, p. 8 e.v.; drs A. L. M. Arnolds, De erkenning der persoonswaarde van de mens als voorwaarde tot zijn geluk. *Lering en Leiding* (Uitg. Kath. Arbeidersbeweging), November 1952, p. 257 e.v.; dr J. Ponsioen S.C.J. De menselijke samenleving. *Wijsgerige grondslagen*, Bussum, 1953, p. 25 en 44; en Humanus (pseudoniem van dr J. H. Walgrave O.P.), Eerbied voor de menselijke persoon, *Kultuurleven* Augustus–September 1953.
36. Het humanisme lijdt, gelijk Berdjajew in zijn reeds genoemde geschrift: *Mijn weg tot zelfkennis* (p. 221) in het licht stelt, aan een innerlijke dialectiek, waardoor het onvermijdelijk omslaat in anti-humanisme, zoals de Europese geschiedenis leert.

De bewering, dat de mens zichzelf genoeg is, verkeert juist in de ontkenning van de mens. Alleen het christelijke begrip van de mens is een afdoende waarborg tegen de ontmenselijking van mens en samenleving.

37. De christelijke maatschappijbeschouwing wordt veelal aangeduid als het solidarisme. De laatste tijd gewaagt men echter in plaats hiervan ook wel van: christelijk personalisme. Zie: dr J. H. Walgrave O.P., Wording van de Europese democratie, in: *Verslagboek 23e Limburgse Sociale Studieweek* van 1 tot 3 Augustus 1954, p. 29 e.v.; en dr H. van Waesberghe S.J., *Heeft de persoonlijkheid nog kans in deze wereld? St. Adelbert* (Officieel orgaan van de St. Adelbert-Vereniging), Jg. 1954, Landdagnummer. Wij geven ook de voorkeur aan deze term. Zie voor het personalisme verder: O. von Nell-Breuning, „Personalismus", in: *Wörterbuch der Politik*, Heft V, Gesellschaftliche Ordnungssysteme, Freiburg 1951.
38. Zie voor deze beschouwing over het personalistische gemeenschapsideaal: mr dr J. J. Loeff, De sociale grondrechten van de mens. *Handelingen der Ned. Juristenvereniging* 1953 I eerste stuk, p. 116 e.v.
39. Zie hiervoor: prof. dr J. H. van den Berg, *Kroniek der psychologie*, 's-Gravenhage 1953, p. 41; idem, Het gesprek, in de bundel: *Persoon en Wereld*, Utrecht 1953, p. 153; en H. W. Rüssel, *De ware eenzaamheid*, Amsterdam-Antwerpen 1946, passim.
40. *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof*, 4e druk, Amsterdam 1953, p. 12 en 62. Zie ook: Jean Mouroux, *Ik geloof in U*, Bussum 1955, p. 79–87.
41. Zie hiervoor: Prof. dr J. P. Kruyt, Mens, massa, gemeenschap, *Proces Verbaal Christelijk Sociale Conferentie 1952*, p. 114.

HOOFDSTUK V

42. Prof. dr Ernst Michel, Verandering in de huwelijksliefde. *Wending* Juli–Augustus 1954. Zie voor het verschijnsel der „Liebesunfähigkeit", waaraan in de sexuele psychologie de laatste tijd veel aandacht is gewijd ,ook: E. Speer, Die Liebesfähigkeit. *Kontaktpsychologie* 1951; en dr G. Brillenburg Wurth, *Liefde en angst in de moderne psychologie en in het bijbelse denken*. Kampen 1952, p. 4.
43. Zie: Prof. dr J. P. Kruyt, Het gezin sedert de Middeleeuwen, *Sociologisch Bulletin* 4e Jg. 1950, No. 3; en dr J. A. Ponsioen S.C.J., De wijziging in de gezinsstructuur, *Sociaal Kompas*, November–December 1954. Zeer scherp komt dit verschijnsel tot uiting in Amerika, zoals uit het artikel van Ponsioen blijkt. Het gemiddelde Amerikaanse huwelijk vangt aan op 20,4 jaar. Het eerste kind komt op 22 jaar, het laatste op 26. Het laatste kind trouwt, wanneer de moeder 46 jaar is. Het gezinsleven bestaat zodoende slechts gedurende de helft van de duur van het huwelijk: gemiddeld in de leeftijd van 22 tot 47 jaar voor de vrouw. Daarvoor en daarna zijn alleen man en vrouw samen.
44. De tweepoligheid, waarop het personalistische gemeenschapsideaal berust: de gelijktijdige erkenning van de waarde der vrije menselijke persoonlijkheid en van die der gemeenschap, komt ook duidelijk tot uiting in het hedendaagse maatschappelijk werk. Zie: mr dr J. J. Loeff, Waarom Katholiek maatschappelijk werk? *Kath. Sociaal Tijdschrift*, Juli 1952.
45. Zie voor dit werk: mr A. Heering, Sociale gezinszorg en gezinsvoorlichting. *Gids voor Maatschappelijk Werk*, Deel I, p. 315.
46. Zie voor dit werk: Mej. dr E. C. Lekkerkerker, Bureaux voor levens- en gezinsmoeilijkheden. *Gids voor Maatschappelijk Werk*, Deel I, p. 321 e.v.; en mr A. Bouman, Zedelijk bedreigden, *Gids*, p. 331. De Kath. bureaux voor huwelijksaangelegenheden hebben een nauwer omschreven werkterrein dan de andere bureaux voor levens- en gezinsmoeilijkheden. Zij moeten zich overeenkomstig hun naam strikt bepalen tot huwelijksaangelegenheden.
47. Zie voor dit werk: D. Zuithoff, Maatschappelijk onaangepasten, *Gids voor Maatschappelijk Werk*, Deel I, p. 672 e.v.; en *Verslag van het bezoek der vaste commissie voor Maatsch. Werk der Tweede Kamer aan de gezinsoorden en internaten van het Departement van Maatsch. Werk voor maatschappelijk onaangepaste gezinnen en personen*. Bijl. Hand. IIe Kamer 1954–'55 nr 3746.

48. Zie voor de sociale grondrechten: mr dr J. J. Loeff, *De sociale grondrechten van de mens*; prof. mr C. H. F. Polak, Behoren sociale grondrechten als vervat in de internationale verklaring van de rechten van de mens (art. 22 e.v.) ook voor ons recht aanvaard, in de grondwet verankerd en wettelijk nader omschreven te worden? (*Handelingen der Ned. Juristenvereniging* 1953 I eerste stuk); prof. dr F. J. H. M. van der Ven, Sociale grondrechten I en II, *Maandschrift Economie* December 1953 en Januari 1954; dr H. N. Teuben, *Recht op arbeid in historie en in verklaring van mensenrechten*, Assen 1955; en dr R. P. van Exter, *Het internationale aspect der sociale grondrechten*, Vlaardingen 1955.
49. Voor een bestuurskundige uitwerking van het subsidiariteitsbeginsel zie van schrijver dezes: Het particuliere stelsel. *De behartiging van publieke belangen door particuliere lichamen*, Alphen aan den Rijn 1953, p. 134 e.v.
50. Zie van schrijver dezes: Opmerkelijke ontwikkeling in het denken over de staatstaak. *Kath. Staatkundig Maandschrift*, Maart 1954.
51. *Het particuliere stelsel*, p. 27–60 en p. 73–103.
52. Dr A. M. Kuylaars S.J., *Werk en leven van de industriële loonarbeider als object van een sociale ondernemingspolitiek*, Leiden 1951; idem, Arbeid, bron van geluk. *Lering en Leiding*, November 1952, p. 281 e.v. Zie ook: ir K. H. van Ginneken, De problematiek van de ongeschoolde arbeider. *Maandschrift Economie*, October 1954. Men kan, aldus terecht laatstgenoemde auteur, beter van geestelijk drainerende arbeid spreken, omdat de arbeid geen „geest" heeft, die eruit gedraineerd wordt.
53. Zie voor deze taakverruiming: Kuylaars, *Werk en leven enz.*, p. 200 e.v.; idem, *Arbeid, bron van geluk*, p. 285.
54. Zie dr F. J. C. J. Nuyens, *Gemeenschapsleer voor het bedrijfsleven*, 2e druk, Amsterdam 1952, p. 176 e.v.
55. Zie voor deze nieuwe tak van gezondheidszorg: prof. dr A. Querido, Geestelijke volksgezondheid. *Gids voor Maatsch. Werk*, Deel I, p. 479 e.v.; prof. dr H. C. Rümke, Psychiatrie en Maatschappij. *Ned. Tijdschrift voor de psychologie en haar grensgebieden*. Nieuwe Reeks Deel V 1951; dr A. Snoeck S.J., *Geesteshygiëne en Katholicisme*, Utrecht–Antwerpen 1952; en dr H. M. M. Fortmann, *Een nieuwe opdracht*, Utrecht–Antwerpen , 1955.
56. Prof. dr F. J. J. Buytendijk, De invloed van de paedagogische situatie op de geestelijke volksgezondheid in Nederland, opgenomen in de bundel: *De invloed van de paedagogische situatie op de volksgezondheid*, Utrecht–Antwerpen 1954, p. 37 e.v.
57. *O.c.*, p. 37.
58. Op de nadelige uitwerking dezer onvoldoende persoonlijkheidsvorming van de jonge katholieken wordt ook gewezen door de bisschop van Haarlem, mgr J. P. Huibers in zijn: *Richtlijnen voor de geestelijke ontwikkelingsgebieden in het bisdom Haarlem* 1954, p. 10. Het gebrek aan persoonlijkheidsvorming in katholieke kring is het gevolg van het feit, dat het christelijke personalisme hier nog te eenzijdig als politiek beginsel wordt beleden en nog te weinig in al zijn consequenties voor de dagelijkse levenspractijk wordt onderkend en beleefd. Zie te dezer zake: dr H. M. M. Fortmann, Staatsburgerschap vraagt opvoeding, *Dux*, November–December 1954, p. 517 en 518.
59. Prof. dr E. de Bruyne, *Wat is cultuur?* Utrecht z.j., p. 78 e.v.
60. Zie o.a. het eerder genoemde rapport van het Mgr Hoogveld Instituut: *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid*; De ontwikkelingskansen van de jeugdige fabrieksarbeidster, *Rapport van de subcommissie-Banning* (een van de subcommissies der Commissie voor het onderzoek naar de ontwikkelingsmogelijkheden van de Nederlandse jeugd), 's-Gravenhage 1951; Ontwikkelingsmogelijkheden voor de jeugdige fabrieksarbeiders, *Rapport van de subcommissie-Banning*, 's-Gravenhage 1953; en Bijdragen tot het rapport „Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid". Een bundel (in *Dux* verschenen) artikelen van mevr. dra H. Dresen-Coenders, dr H. M. M. Fortmann, drsW. Stoop O.F.M. en drs J. A. M. Weterman, Utrecht 1955.
61. „*Ontwikkelingsmogelijkheden voor jeugdige fabrieksarbeiders*", p. 42 e.v. Zie ook:

J. M. Peters, Part-time onderwijs en verlenging van de leerplicht, *Kath. Staatkundig Maandschrift*, Maart 1955.

62. Volgens de Statistiek van het C.B.S. van het gewoon en voortgezet gewoon lager onderwijs 1949–1953 ontving op 16 Januari 1953 45,6 pct van de 15-jarige jongens en slechts 32,7 pct der 15-jarige meisjes volledig dagonderwijs.
63. De waan, dat een goed verstand voldoende zou zijn om in de intellectuele stand te worden opgenomen, is een gevaarlijke uiting des tijds. De z.g. intellectueel zonder cultuur wordt vaak een neuroticus, zo schrijven dr mr F. M. Havermans en W. M. Oosterbaan in hun boek: *Sociale Psychiatrie voor maatschappelijk werkenden*, Roermond 1954, p. 302. De enige conclusie, die hieruit getrokken moet worden, is o.i. een beleid inzake steunverlening aan minvermogende studenten, dat gericht is op het mogelijk maken van volledige deelneming dier studenten aan het universitaire leven.
64. Zie voor de vrije tijdsbesteding en haar problemen: dr L. M. Mispelblom Beyer-van den Bergh van Eysinga, Vrije tijd. *E.N.S.I.E.*, Deel IX 1950, p. 295 e.v.; prof. dr H. D. de Vries Reilingh, Sociale aspecten der vrije tijdsbesteding. *Volksopvoeding*, Mei 1954 (speciaal nummer: De besteding van de vrije tijd); De weg naar vrijheid, *Rapport van de Plancommissie van de P. v. d. A.* 1951, p. 303.
65. Zie: dr J. F. de Jongh, De huidige taak der volksopvoeding, *Volksopvoeding*, Januari 1952.
66. Zie hiervoor: mr J. A. J. Meyer, Tijdsbesteding der bejaarden, in: *De Oudeliedenzorg*, Publicatie no. 3 Ned. Vereniging voor Maatschappelijk Werk 1950, p. 84 e.v.; E. Rubbens-Franken, *De ouder wordende mens in onze samenleving*, Bussum 1953, p. 140–148; mr J. Everts, Bejaarden, *Gids voor Maatschappelijk Werk*, Deel I, p. 459.
67. Zie voor de wijkgedachte o.a.: *De stad der toekomst, de toekomst der stad.* Een stedebouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap, door een studiegroep onder leiding van ir A. Bos, Rotterdam 1946; mr A. Lührs, De Rotterdamse wijkraden en de wijkgedachte. *De Nederlandse Gemeente* Jg. 1947, p. 589 en 602; mr dr J. in 't Veld, *De betekenis der gemeente voor de toekomst van West-Europa*, Heemstede 1950; H. van der Weijde, Stedebouw, *E.N.S.I.E.*, Deel IX 1950, p. 106–107; Smits *o.c.*, p. 158 e.v.; dr B. van Leeuwen O.F.M., De structuur van de zielzorg sociologisch gezien (Bijdrage van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut) in: *Levende zielzorg*, Utrecht–Antwerpen 1954, p. 126 e.v.; prof. dr H. G. van Beusekom, „De stad van de toekomst" en „Een massale stad kan een ramp worden", *Elseviers Weekblad* resp. van 27 Maart en 3 April 1954; drs H. Damoiseaux, Sociaal-Culturele Wijkcentra te Amsterdam, *Kath. Sociaal Tijdschrift*, September 1954; *Enige aspecten van sociale wijkopbouw*, 's-Gravenhage 1955; *Gronden en Achtergronden van woning en wijk*. Publicatie van de Kerngroep van de Studiegroep Woningarchitectuur van de Bond van Ned. Architecten 1955, p. 27–52.
68. *O.c.*, p. 128. Wijkcentrum wordt hier, zoals uit de tekst blijkt, genomen in de zin van een instelling, welke lokaalruimte verschaft aan het verenigingsleven in de wijk. In deze zin ook: minister van Thiel in zijn :Mem. van Antwoord aan de IIe Kamer. Hst. XII A, *Rijksbegroting 1955* (Maatschappelijk Werk).
69. Zie: van Leeuwen, *o.c.*, p. 128 en 131; *Richtlijnen voor de Geestelijke Ontwikkelingsgebieden in het bisdom Haarlem*, p. 7.
70. Zie hiervoor: prof. dr D. Simons, „New Towns", *Bestuurswetenschappen*, Maart 1954.
71. Zie te dezer zake: prof. G. H. L. Zeegers en drs L. de Jonge, De huidige toestand bij de wijkopbouw en de sociale problematiek ervan, in: *Enige aspecten van Sociale Wijkopbouw*, p. 14 en 15; In 't Veld, *o.c.*, p. 39.
72. Zie: drs R. Kok, Enige aspecten van de sociale problematiek in een nieuwe stadswijk II en III, *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, 5 November en 5 December 1953; van Beusekom, De stad van de toekomst, *Elseviers Weekblad* 27 Maart 1954. De negatieve factor van het aanvankelijk bijna geheel ontbreken van gebouwen van gemeenschappelijk nut kon in de nieuwe stadswijk Moerwijk slechts tot een positieve gemeenschapsvormende factor worden dank zij de bijzondere geaardheid

der bewoners van de nieuwe wijk. Zie: A. Treurniet, Notities bij de sociale problematiek in een nieuwe stadswijk, *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, 5 December 1953.

73. Zie te dezer zake: drs P. de Jong, Verwerkelijking van nabijheid in: *Enige aspecten van Sociale Wijkopbouw*, p. 29–38; en dr F. T. Diemer-Lindeboom, Woning en Wijk als Waarden voor Gezin en Samenleving, in: *Prae-adviezen voor het Congres over Sociale Samenhangen in Nieuwe Stadswijken*, Amsterdam 1955, p. 48–55.
74. *Interim-rapport* p. 18–19.
75. Zie hiervoor en voor de kadervorming in het algemeen: J. G. Schreuder, *Vorming en training van het bedrijfskader*, Amsterdam 1950; Nuyens, *Gemeenschapsleer voor het bedrijfsleven*, p. 184 e.v.; P. Nonnekes, *Bedrijfskadertraining*, Leiden 1954.
76. *De psychologie van het sociale leven*, p. 174.
77. Zie: Schreuder, *o.c.*, p. 129.
78. J. H. Ruysch van Dugteren, Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de B.K.T. in Nederland. *Mens en Onderneming* Jg. 1949, p. 443.
79. Zie hiervoor: Oldendorff, *o.c.*, p. 180 e.v.; C. van Nierop, Massificatie in onderneming en bedrijf. *Proces Verbaal Chr. Soc. Conferentie*, p. 159; dr F. J. C. J. Nuyens, De achtergrond van de menselijke factor. *Mens en Onderneming* Jg. 1951, p. 43 e.v.
80. Zie: dr J. M. van Susante, *De instructie-conferentie*, Bilthoven 1953, p. 6; idem, Bedrijfspsychologie, *Sociaal Kompas* Mei–Juni 1954; en Nuyens, *o.c.*
81. Zie hiervoor: „*Sociale Voorlichting*", Augustus 1952.
82. Het vraagstuk van de menselijke verhoudingen in het bedrijf in verband met de functie van de maatschappelijk werker, in: Maatschappelijk werk in bedrijven. *Publicatie No. 10 Ned. Vereniging voor Maatschappelijk Werk* 1952, p. 53 e.v.
83. Zie voor de medezeggenschap o.a.: J. Ponsioen S.C.J., Het vraagstuk der medezegging in de onderneming, *Maandschrift Economie* Juli/Augustus 1949; dr A. L. M. Knaapen, *De ondernemingsraden en de ontwikkeling van het medezeggenschap in de particuliere onderneming in Nederland en België*, Assen 1952; mr J. J. M. van der Ven, Medezeggenschap in de onderneming. *De Naamloze Vennootschap*, Februari 1952, no. 11; idem, Medezeggenschap in de onderneming. *Annalen van het Thijmgenootschap*, April 1953; mr J. Meynen, Medeverantwoordelijkheid en medezeggenschap in de onderneming, *Proces Verbaal Chr. Soc. Conferentie 1952*, p. 419 e.v.; *Wat denkt U van de medezeggenschap?* Nijmegen 1954; prof. dr F. J. H. M. van der Ven, *Bedrijfsleven en democratie*, Leiden 1955, p. 154–208.
84. Medezeggenschap was op de oude werkplaatsen (op de boerderij ,in het ambachts- en handelshuis) een vanzelfsprekend iets. Zie prof. dr C. A. Mennicke, *Sociale paedagogie*, Utrecht 1937, p. 90.
85. Arbeidsvreugde en onze maatschappij, *Proces Verbaal Chr. Soc. Conferentie 1952*, p. 266.
86. Zie voor deze rede: *Katholiek Archief* 5e Jg. 1950, p. 506. Voor de interpretatie ervan zie: J. Ponsioen S.C.J., De pauselijke rede van 3 Juni jl., *Lering en Leiding*, October en November 1950.
87. Banning, *Moderne maatschappij problemen*, p. 129.
88. In andere zin: J. A. Middelhuis in zijn „Antwoord" in: *Wat denkt U van de medezeggenschap?* p. 98. Ervan uitgaande, dat het boven de ondernemingen gegroeide georganiseerde overleg via de vakbonden goed heeft voldaan, is het naar zijn mening moeilijk aan te nemen, dat een logische doortrekking van dit als goed erkende overleg in de onderneming fout zou gaan. Hiermede wordt het ware karakter van de medezeggenschap in de onderneming echter geheel miskend. Bovendien is de aanwijzing van de leden der P.B.O.-organen door de vakbonden, naar wij verderop zullen zien, uit theoretisch en democratisch oogpunt evenmin juist. Uit de juistgenoemde pauselijke rede valt af te leiden, dat de paus het optreden van de vakorganisatie als medezegster afwijst. Zie J. Ponsioen, *Lering en Leiding*, November 1950. De medezeggenschap dient, zo tekent Ponsioen hierbij terecht aan, uitgeoefend te worden door de arbeiders zelf of door hun vrij gekozen vertrouwensmannen. Ook als deze, zoals bij ons in de wet op de Ondernemingsraden, candidaat gesteld worden door de vakorganisatie, wat er nog net mee door

kan, zal de gekozene nooit mogen optreden als „organisatie-man", maar steeds als ondernemingsgenoot.

89. *O.c.*, p. 270.
90. *Proces Verbaal Chr. Soc. Conferentie 1952*, p. 606. Zie te dezer zake ook: J. Ex en H. Hollander, Overleg en medezeggenschap in het bedrijf gezien als organisatorisch vraagstuk. *Mens en Onderneming*, November 1954; en: W. B. D. Brown and W. Raphael, *Managers, men and morale*, London 1948.
91. Zie hiervoor: prof. dr J. L. Mey, Meditatie over Medezeggenschap, *De Tijd*, 22 Mei 1954; idem, Functievorming als centraal organisatieprobleem, *De Naamloze Vennootschap*, Mei–Juni 1954 (Organisatienummer); idem, Bedrijfshuishoudkunde, in: *De ontwikkeling der wetenschappen in de laatste halve eeuw* (Gedenkboek Thijmgenootschap bij het 50-jarig bestaan, Amsterdam 1954), p. 356; dr A. de Jong, *De menselijke factor in de bedrijfshuishouding en de bedrijfseconomische problematiek*, Leiden 1954, p. 135 e.v.
92. De kansen van het vernieuwde personeelsbeleid II. Vraaggesprek met ir Ingen Housz, *Mens en Onderneming* Jg. 1951, p. 185.
93. Medezeggenschap hier opgevat in de zin van medebeslissingsrecht.
94. Zie o.a.: dr N. Perquin, *Paedagogiek*, 2e druk, Roermond 1952, p. 372; dr A. J. M. Cornelissen, Nogmaals: *Vernieuwing van het onderwijs*, Helmond 1952, p. 55; drs E. Pelosi S.J., De eisen aan het onderwijs gesteld in het kader van een wending van het paedagogische denken en vanuit de veranderende maatschappij, *Dux* Juli–Augustus 1954; drs J. M. Renders, Het gesprek: een ontmoeting op menselijk niveau, *Opvoeding, School, Gezondheidszorg* (Kath. Paedagogisch Tijdschrift) Juni–Juli 1954 (speciaal nummer: School en Maatschappij); Constant Corveleyn, Groepswerk als vorm van sociale opvoeding, in het zelfde nummer; en dr J. Koning, School en jeugd, in: *Wending*, Augustus–September 1955 (speciaal jeugdnummer).
95. Van Susante, *De instructie-conferentie*, p. 17.
96. Hoewel Van Susante niet geneigd is de vraag, of het inschakelen van discussiegroepen voor onderwijsdoeleinden wel kan aansluiten bij onze volksaard, zonder meer bevestigend te beantwoorden, spreekt hij zich echter juist met het oog op de maatschappelijke ontwikkeling toch in voorzichtige bewoordingen uit voor geleidelijke invoering der discussiemethode.
97. Zie: dr J. F. de Jongh, De huidige taak der volksopvoeding, *Volksopvoeding* Januari 1952.
98. Zie: Mr G. J. Dekkers, Departement van Maatschappelijk Werk, *Kath. Staatkundig Maandschrift*, Januari 1954.
99. Zie: Prof. dr J. H. Terlingen, De Kerk als teken Gods voor ons volk, in: *Het uur van de leek. Naar de voltooiing van de katholieke emancipatie*, Nijmegen 1953, p. 17; alsook: dr ir F. Ph. A. Tellegen, Rome's machtsstreven of het optrekken van het Roomse volksdeel, in: *Katholicisme en Geestelijke Vrijheid* 1951, p. 73 e.v.; en Kreykamp t.a.p. Onze R.K. Instellingen, aldus Kreykamp, blijken te weinig bronnen van authentiek christelijk leven te zijn. Zij gedragen zich te vaak als verdedigers van belangen met R.K. ervoor.

HOOFDSTUK VI

100. Zie voor het katholieke kerkbegrip zoals door ons beleden o.a.: Paus Pius XII, *Mystici Corporis Christi* 1943; Emmanuel, Cardinal Suhard, Essor ou déclin de l'église, *Lettre Pastorale*, Paris 1947, p. 12–22; dr G. de Gier M.S.C., De Kerk als theologische achtergrond der zielzorg, in: *Levende zielzorg*, p. 31–35. Tegenover deze katholieke visie op de Kerk staat de protestantse. De protestant ziet in de Kerk niet meer dan een gemeenschap van christen-gelovigen. Hij érkent haar niet zoals de katholiek als de voortzetting van de mensgeworden Zoon van God in het historische vlak.
101. „One of the most significant facts about the younger generation is that increasingly larger numbers of it are seeking their faith not in secular panaceas but in God, zo luidt een van de conclusies van een door het Amerikaanse weekblad Time

ingestelde ênquete, over „The Younger Generation". (Time 5 November 1951), waarop prof. dr P. J. Bouman de aandacht vestigt in zijn artikel: „Maatschappelijke achtergrond", in: *Wending* Augustus–September 1955 (speciaal Jeugdnummer). Ook volgens prof. Bouman wijzen alle tekenen op de mogelijkheid van een krachtig religieus réveil onder de jongeren.
De hernieuwde religieuze ontvankelijkheid blijkt ook uit de grote belangstelling voor de prediking van figuren als pater Lombardi, Abbé Pierre, mgr Fulton J. Sheen en Billy Graham. Zelfs uit Sovjet-Rusland komen berichten, die gewag maken van een religieuze herleving. Zo meldt de Amerikaanse ambassadeur in Rusland, mr Charles Bohlen, dat onder de Russische jeugd thans een tweetal tendenties te bespeuren is, n.l. een hernieuwde ontvankelijkheid en belangstelling voor de godsdienst naast een nihilistische „don 't care" houding. Zie hiervoor: Dorothy Thompson, Which way today's youth? *Ladies' Home Journal*, Maart 1955, p. 11, die hierin uiteenzet, dat deze twee tegengestelde tendenties kenmerkend zijn voor de jeugd van alle Westerse landen.

102. Prof. dr J. A. J. Peters C.s.s.R., Staat de Kerk tussen God en ons? *De Nieuwe Mens*, Mei 1952; en Herman Berger, *De gedachtenwereld van Simone Weil*, Bussum 1955, speciaal hoofdstuk VIII: Simone Weil en de Katholieke Kerk.
103. Dr H. van Waesberghe S.J., Heeft de persoonlijkheid nog kans in deze wereld? „*St. Adelbert*" Jg 1954, Landdagnummer. Natuurlijk zijn ook de Paus, de bisschoppen en de andere priesters de Kerk, maar – zo moet deze uitspraak worden verstaan – zij zijn het niet alleen. De leken vormen mede de Kerk.
104. Zie voor deze beweging: Dr M. Smits van Waesberghe S.J., Zending en opdracht van Pax Christi, *De Maasbode* 10 Juli 1954; idem, Pax Christi en haar wereldtaak, *De Nieuwe Mens*, Maart 1955.
105. Zie voor deze nieuwe parochie-idee: van Leeuwen, De structuur van de zielzorg sociologisch gezien, in *Levende zielzorg*, p. 133 e.v.
106. Zie Smits, *o.c.*, p. 312 e.v.
107. Zie voor de parochie-gemeenschap in verband met de wijkgedachte, van Leeuwen, *o.c.*, p. 130–133.